

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

DISERTAČNÍ PRÁCE

2024

Jaroslav Bednář

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

DISERTAČNÍ PRÁCE

Fenomén krize výchovy z filosofického pohledu Hannah Arendtové
The Phenomenon of the Crisis of Education from the Philosophical
Perspective of Hannah Arendt
Jaroslav Bednář

Školitelka: Prof. PhDr. Ilona Semrádová, CSc.
Studijní program: Filozofie
Studijní obor: Filozofie

2024

Prohlašuji, že jsem disertační práci na téma Fenomén krize výchovy z filosofického pohledu Hannah Arendtové vypracoval pod vedením školitelky samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Místo a datum odevzdání práce

Praha, 15. 6. 2024

.....

podpis

Děkuji paní prof. PhDr. Iloně Semrádové, CSc., paní prof. PhDr. A. Hogenové, CSc., za odborné a lidské provázení studiem. Děkuji panu prof. Dr. H. Mendlovi, Betreuer, za odborné rady a vedení práce na UNI Passau. Panu Dr. H. Fuchsovi za umožnění odborné pedagogické praxe na školách v Bavorsku. Biskupství Passau a celé UNI Passau za umožnění absolvování několika zahraničních pobytů a za vytvořené zázemí, za pohostinnost a srdečnost. Děkuji sestře Haně a rodičům za trpělivost, obětavost a umožnění mi studia a zahraničních pobytů v nelehkých životních situacích rodiny.

ABSTRAKT

V předložené práci se zabýváme problematikou krize ve výchově z pohledu Hannah Arendtové z pohledu filosoficko-antropologicko-historického a teleologického.

V první části představujeme život Hannah Arendtové ve vybraných historických úsecích. Způsob jejího života ovlivnil její uvažování a formování filosofických a politických názorů. V práci si neklademe nárok na vyčerpávající popis všech fenoménů, kterými se zabývala během svého života Arendtová.

V druhé části práce předkládáme fenomén rozumění světu z pohledu Hannah Arendtové. Ve třetí obsáhlé části popisujeme problematiku plurality, myšlení, soudnosti, banality zla, morálky a kolektivní viny.

Ve čtvrté části představujeme fenomén výchovy a vzdělávání, včetně vybraných modelů výchovy. Předkládáme komparativní pohled na výchovu a vzdělání ze strany Pauliny Sosnowské a Radima Palouše.

V páté části předkládáme pojetí lásky, které představila Hannah Arendtové ve své disertační práci pod názvem *Der Liebesbegriff bei Augustin*.

V šesté části představujeme, co jsou fenomény: člověk a svět, nitro a druhý.

V sedmé obsáhlé části se obecně věnujeme fenoménu krize z různých úhlů pohledu. Pozornost je věnována fenoménu krize, krize autority, vzdělání a výchovy prismatickým Hannah Arendtové. Současně předkládáme fenomén krize hodnot a chování v konzumně a utilitaristicky pojaté realitě demokratických občanských společností, jak ho popisuje Jaroslava Maxmiliána Kašparů.

V osmé části se věnujeme fenoménu pojetí pravdy.

V deváté části představujeme současný moderní svět (postmoderna), jak jej popsala Hannah Arendtová.

V závěru shrnujeme vybrané fenomény, jak byly pospány Hannah Arendtovou.

Klíčová slova

Arendtová Hannah, Martin Heidegger, Jaspers Karl, Aristotelés ze Stageiry, Palouš Radim, Patočka Jan, Platón, Kant Immanuel, krize, pravda, pluralita, myšlení, banální zlo, výchova, hodnoty, autorita, svět, soudnost, nitro, kolektivní vina, morálka.

Abstract

This written work deals with the meaning of the of crisis in education from the perspective of Hannah Arendt from a philosophical-anthropological-historical and teleological perspective.

In the first part we present Hannah Arendt's life in selected historical sections. The way she lived influenced her thinking and the formation of her philosophical and political views. The thesis does not pretend to be an exhaustive description of all the phenomena Arendt dealt with during her lifetime.

In the second part of the thesis, we present the phenomenon of understanding the world from the perspective of Hannah Arendt

In the third comprehensive part we describe the issues of plurality, thought, judgment, the banality of evil, morality and collective guilt.

In the fourth part we introduce the phenomenon of education and education, including selected models of education. We present a comparative view of upbringing and education by Paulina Sosnowska and Radim Palouš.

In the fifth part we present the concept of love introduced by Hannah Arendt in her dissertation entitled *Der Liebesbegriff bei Augustin*.

In the sixth part we present what the phenomena are: man and the world, the interior and the other.

In the seventh comprehensive part we deal with the phenomenon of crisis in general from different perspectives. Attention is paid to the phenomenon of crisis, the crisis of authority, education and upbringing in the prism of Hannah Arendt. At the same time, we present the phenomenon of the crisis of values and behaviour in the consumerist and utilitarian reality of democratic civil societies, as described by Jaroslava Maxmiliána Kašparů.

In the eighth part we deal with the Arendtian phenomenon of the concept of truth.

In the ninth part we present the contemporary modern world (postmodernism) as described by Hannah Arendt.

Finally, we summarize selected phenomena as described by Hannah Arendt.

Keywords

Arendt Hannah, Heidegger Martin, Jaspers Karl, Aristotle of Stageira, Palouš Radim, Patočka Jan, Plato, Kant Immanuel, crisis, truth, plurality, thinking, banal evil, education, values, authority, world, judgment, inner, collective guilt, morality.

Obsah

Klíčová slova.....	4
Abstract	5
Keywords	5
Úvod.....	7
1. Hannah Arendtová (14. 10. 1906 Hannover – 4. 12. 1975 New York)	11
2. Rozumění světu z pohledu Hannah Arendtové	23
3. Pluralita a myšlení Hannah Arendtové.....	27
3.1 Myšlení, soudnost, banalita zla	33
3.2 Banalita zla.....	39
3.3 Morálka v pojetí Arendtové	42
3.4 Kolektivní vina.....	43
4. Výchova	45
4.1 Modely výchovy.....	52
4.2 Výchova a vzdělávání z pohledu Hannah Arendtové	54
4.3 Význam vzdělání v rozhovoru s Martinem Heideggerem a Hannah Arendtovou pohledem P. Sosnowské.....	57
4.4 Výchova z pohledu Radima Palouše.....	62
5. Hannah Arendtová a disertační práce <i>Der Liebesbegriff bei Augustin</i>	64
6. Člověk a svět, nitro a vztah s druhým	68
6.1 Co je nitro?.....	70
7. Fenomén krize	74
7.1 Krize autority z pohledu Hannah Arendtové.....	80
7.2 Krize pohledem Hannah Arendtové.....	83
7.3. Krize vzdělání a výchovy z pohledu Hannah Arendtové.....	85
7.4 Krize hodnot a chování člověka pohledem Jaroslava Maxmiliána Kašparů.....	89
8. Pojetí pravdy u Arendtové.....	94
9. Současný moderní svět a Hannah Arendtová.....	98
Závěr.....	101
Seznam použitých informačních zdrojů	110
Primární literatura	110
Sekundární literatura	112
Internetové zdroje.....	117

Úvod

V předložené disertační práci představujeme problematiku rozkrytí fenoménu¹ krize výchovy z pohledu americké filosofky, spisovatelky, politické myslitelky 20. století Hannah Arendtové, z pozice filosofie výchovy. Toto téma je nejen v České republice aktuální. Budeme hledat odpovědi na otázky: Kdo byla Hannah Arendtová?

Cílem práce je definovat, co je fenomén krize ve výchově, popsat krizi (etymologický význam) jako společenský jev s vědomím, že se jedná o problematiku, která je ve své složitosti různě uchopitelná. V práci si nečiníme nárok na vyčerpávající pojednání o komplikovanosti problému krize ve výchově z pohledu Hannah Arendtové. Filosofické, etické, psychologické, právní, medicínské, teologické, pedagogické problémy krize ve výchově a vzdělání jsou ustáleným tématem u mnoha autorů, kteří k ní v proměnách času zaujímají různé postoje a stanoviska.

Objasníme významy pojmů: *výchova, vzdělání, myšlení, banalita zla, pluralita, soudnost, kolektivní vina, pravda.*

Budeme vycházet z výkladových metod, zejména z výkladu historicko-popisného (metodologická syntéza), deskriptivního (deskripce čistých fenoménů), komparativního, teleologického, systematického a normativního. Použijeme metody analýzy a syntézy základních pojmů, abstrakce a konkrétnosti základních vztahů mezi pojmy. Základem bude fenomenologická metoda předpokládající provedení transcendentálního epoché (svět jsoucna k nám přichází sám ze sebe) a deskripce věci, jak se sama ze sebe ukazuje, abychom vyloučili všechny představy, které nás mohou zavádět. V práci jsou využity také cizojazyčné zdroje.

V první kapitole představujeme život Hannah Arendtové ve vybraných historických úsecích. Způsob jejího života, jak ovlivnil její uvažování a formování filosofických

¹ Pozn. Ve fenomenologické filosofii je etymologický význam slova *fenomén* chápán jako ukazující se věc v intencionálním prožitku, jako předmětný pól. Fenomén se musí brát v jeho čisté struktuře, pak se nám objeví věc sama a vyjeví se nám její podstata. Věc ve svém bytí se zjevuje skrze fenomén, jako *prožitek intencionálního vědomí*. In: OLŠOVSKÝ, Jiří, 2005. *Slovník filosofických pojmů současnosti*. Vyd. 2., rozš. Praha: Academia. S. 56. U I. Kanta je fenomén chápán jako objekt, který můžeme vnímat smysly oproti noumenonu. In: HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena, 2010. *Velký psychologický slovník*. Vyd. 4., V Portálu 1. Ilustroval Karel NEPRAŠ. Praha: Portál. S. 150.

a politických názorů. V práci si neklademe nárok na vyčerpávající popis všech fenoménů, kterými se zabývala během svého života Arendtová.

V druhé kapitole práce předkládáme fenomén rozumění světu z pohledu Hannah Arendtové

Ve třetí obsáhlé kapitole se zaměříme na problematiku plurality, myšlení, soudnosti, banality zla, morálky a kolektivní viny.

Ve čtvrté kapitole představujeme fenomén výchovy a vzdělávání, včetně vybraných modelů výchovy. Předkládáme komparativní pohled na výchovu a vzdělání ze strany Pauliny Sosnowské a Radima Palouše.

V páté kapitole předkládáme pojetí lásky, které představila Hannah Arendtová ve své disertační práci pod názvem *Der Liebesbegriff bei Augustin*.

V šesté kapitole představujeme, co jsou fenomény: *člověk a svět, nitro a druhý*.

V sedmé obsáhlé kapitole se obecně věnujeme fenoménu krize z různých úhlů pohledu. Uvedeme definiční znaky tohoto pojmu pohledu filosofického, právního, filosofického, medicínského. Pozornost je věnována fenoménu krize, krize autority, vzdělání a výchovy prismatem Hannah Arendtové. Současně předkládáme fenomén krize hodnot a chování v konzumně a utilitaristicky pojaté realitě demokratických občanských společností, jak ho popisuje Jaroslava Maxmiliána Kašparů.

V osmé kapitole se věnujeme fenoménu pojetí pravdy.

V deváté části představujeme současný moderní svět (postmoderna), jak jej popsala Hannah Arendtová.

V závěru shrnujeme vybrané fenomény, jak byly pospány Hannah Arendtovou.

Arendtová vycházela ve svých spisech a úvahách z myšlení filosofů, jako byli: Martin Heidegger, Edmund Husserl, Platón, Sókrates, sv. Augustin, Charles Louis Montesquie, Fridrich Nietzsche, Immanuel Kant, Karl Jaspers.²

Arendtová se k otázkám výchovy a vzdělání téměř nikdy explicitně nevyjadřovala. K několika málo výjimkám věnujícím se tématu výchovy patří přednáška Arendtové

² JORDAN, Stefan. BURKHARD, Mojsisch, 2009. *Philosophenlexikon*. Stuttgart: Reclam Philipp Jun. S. 30.

v Brémách v roce 1958 u příležitosti 70. narozenin Erwina Loewensona³ nazvaná "*Krise ve výchově*"⁴, jakož i její text, v němž se dotýká výchovných otázek o výchově s odkazem na krizi ve výchově. Arendtová se pojmem vzdělání zabývala spíše implicitně. Krizi ve výchově se věnuje v eseji pod názvem *Krise ve výchově* v knize *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*.

V knize "*Rahel Varnhagen. Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik*" (1959), se staví proti jednorozměrnému pohledu na osvícenském "*myšlení pro sebe*" bez světa.⁵ V pozdějších spisech se pak zaměřuje na problematiku širšího způsobu myšlení jako základu politického úsudku. I když se otázkami vzdělání a výchovy zabývá Arendtová v jejím celoživotním díle poměrně okrajově, ukazuje se, že její myšlení je v mnoha oblastech lidského života zajímavé. Arendtová vyslovila tezi, že žádná reflexe nebo zkoumání neexistuje ve světě bez určitého druhu provedení demontáže.

Problém krize ve výchově a ve vzdělání provází lidstvo od dob řecké polis několik tisíc let. Krize ve výchově a ve vzdělání je fenoménem, dlouhodobým vícerozměrným celospolečenským problémem, který závisí na konkrétních situacích, místech, kulturních, normativních a lidskoprávních zvyklostech. V dějinách krize výchovy a vzdělání hledá lidstvo způsoby řešení, jak předcházet krizím, ale paradoxně novými návrhy řešení krizí vyvstávají nové otázky a vznikají nové krize.

V době života Hannah Arendtové se stalo, že se kulturní fenomény odtrhly od svého původního založení, tedy po více jak dvou tisících let došlo ke ztrátě vysvětlení si jejich významů. Tato ztráta, přetržení od jejich původního významu je jí chápána jako stav krize. Arendtová tak konstatovala, že: *Poté, co byla v proměně celého světa v důsledku průmyslové revoluce – transformace, jejíž úspěch na první pohled dokazoval, že to, co člověk dělá a vyrábí, předepisuje svá pravidla rozumu – ztracena přednost, kterou rozum míval před konáním, mysl předepisující vlastní pravidla před činnostmi lidí, staly se ideje vposled*

³ BERTHEAU, Anne, 2016. »Das Mädchen aus der Fremde«: Hannah Arendt und die Dichtung. Bielefeld: transcript. S. 31.

⁴ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 180–200.

⁵ Pozn. *Rahel Varnhagen. The Life of a Jewess*. In: HEUER, Wolfgang. HEITER Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 28–29.

*pouhými hodnotami, jejichž platnost je určena nikoli jedním člověkem či množstvím lidí, nýbrž společností jako celkem v jeho stále se měnících funkčních potřebách.*⁶

V proměnách času se lidé snaží o naplnění principu spravedlnosti⁷, a ideje dobra, usilujeme o rozvoj lidské osobnosti jako neopakovatelné bio-, psycho-, sociospirituální osobnosti. Na straně jedné stojí svoboda jedince, vychovávaný, na straně druhé vychovatel a zodpovědnost za svěřený svět a snaha o rozmnožení zakopaných hřiven. Tedy ukazování cest vychovávaným, jak mají jednat v duchu “bonum commune” (obecné dobro), s odkazem na integrální rozvoj člověka, lidskou důstojnost, kulturní příslušnost.

⁶ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 46.

⁷ Pozn. Hannah Arendtová se odkazuje na výrok Immanuela Kanta k pojmu spravedlnost. „(...) *Spravedlnost zvítězí, i kdyby následkem toho měli zhynout všichni darebáci světa*“. Právo na spravedlnost je posvátným právem, *byť by to vládnoucí moc mělo stát sebevětší obětí*“, *byť by „fyzické následky z toho plynoucí [byly] jakékoliv*“. In: ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 230.

1. Hannah Arendtová (14. 10. 1906 Hannover – 4. 12. 1975 New York)

V úvodní části představíme Hannah Arendtovou ve vybraných životních úsecích, jako německou a americkou filosofku⁸, spisovatelku, politickou myslitelku teoretičku, věnující se historii a filosofické analýze vzniku totalitních režimů v kontextu hledání původu vzniku antisemitismu v proměnách času ve vybraných úsecích jejího života. Arendtová zpochybňovala konvenční názory a nabízela inovativní pohledy na témata, jako je povaha politického jednání, lidský stav a původ totalitarismu. Svými názory ovlivnila obory, jako je politická teorie, filozofie a studium totalitarismu a revolucí. Je považována za jednu z nejvýznamnějších politických myslitelek 20. století.

Hannah Arendtová byla původem Židovka a Němka. Její věhlas je známý díky jejímu koncipování fenoménu totalitního panství ve spojení s jejím židovským původem.

Narodila se dne 14. června 1906 v Hannoveru do asimilované rodiny Paula Arendta a Marthy Arendtové, rozené Cohnové.⁹ V roce 1909 se rodina přestěhovala do Kaliningradu (Königsbergu, Ostpreussen), kde Hannah Arendtová trávila mládí, v rodišti filosofa Immanuela Kanta. Roce 1913 umírá otec Paul Arendt. Hannah navštěvovala mezi lety 1916–1924 školu Královny Luise a následně dívčí gymnázium v Kalinigradu, kde úspěšně odmaturovala. Matka Martha se podruhé vdala v r. 1920 s Martinem Beerwaldem.¹⁰

Arendtové vzdělání bylo v mnoha ohledech formováno hlubokými politickými, sociálními a existenciálními krizemi, které se odehrávaly kolem ní. V letech 1924–1925 studovala filosofii, teologii a řečtinu v Marburgu. Do univerzitního města Marburgu přišla

⁸ Pozn. Citujeme z úryvku rozhovoru Güntra Gause s Hannah Arendtovou v roce 1964. „Gaus: *Paní Hannah Arendtová, jste první ženou, která byla v této sérii zobrazena. První žena, i když samozřejmě s tím, co je obecně považováno za velmi mužské povolání: jste filozof.*“ Hannah Arendtová odpověděla: „*Ano, obávám se, že budu muset nejprve protestovat. Nepatřím do okruhu filozofů. Moje profese – pokud se o ní ještě vůbec dá mluvit – je politická teorie. Vůbec se nepovažuji za filozofa. Stejně tak nevěřím, že jsem byl přijat do okruhu filozofů, jak laskavě naznačujete. Ale pokud se dostaneme k další otázce, kterou jste vznesl v úvodní poznámce: říkáte, že jde obecně o mužské povolání. To nemusí zůstat mužským povoláním! Klidně se může stát, že žena bude jednou také filozofkou.*“ In: GAUS, Günter. „*Gespräch mit Hannah Arendt*“ aus der Reihe *Zur Person* (1964) 28.10.1964 [online]., veröffentlicht in: *German History Intersections*, [cit. 28.11.2023]. Berlin: Rundfunk Berlin-Brandenburg. Dostupné z: <<https://germanhistory-intersections.org/de/wissen-und-bildung/ghis:document-105>>.

⁹ NIDA-RÜMELIN, Julian. 2001. *Slovník současných filozofů*. Praha: Garamond. S. 44.

¹⁰ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 54.

Hannah Arendtová v roce 1924.¹¹ Studium započala u filosofa, profesora Martina Heideggera (v té době mu bylo 36 let, byl ženatý a měl dva syny) a teologa Rudolfa Bultmanna.¹² Martin Heidegger oprávněně doufal, že bude brzy jmenován profesorem, pokud jeho kariéru a občanský život nenaruší nic nečestného.

Milenkou Martina Heideggera, na kterou směřovaly marburské světelné signály, byla osmnáctiletá židovská studentka, která o tři desetiletí později nebyla o nic méně slavná než její učitel a milenec.¹³ Podle jednoho z jejích dopisů z počátku padesátých let byla Heideggerovou životní vášní (*die Passion meines Lebens*)¹⁴. Hannah Arendtová měla pronikavé oči, nosila v té době módní účes a často si oblékala nápadné zelené šaty. V důsledku jejího způsobu oblékání se zelených šatů měla přezdívku *Zelená*.¹⁵ Nikdo se nesměl dozvědět o jejich vztahu. Hannah Arendtová tak přistoupila na podmínky jednání a vzájemného dorozumívání se, které stanovil Heidegger. Měli vypracovaný systém různých dorozumívacích znaků a znamení, jako například rozsvícenou a zhasnutou lampu, otevřená a zavřená okna a dveře, které symbolizovaly možnost nebo nemožnost se osobně sejít.¹⁶ To se týkalo i napsání dopisu. Arendtová musela vyčkat na znamení, kdy může dopis napsat.

A jak vypadala skutečná láska v prvním období jejich vztahu? Můžeme se jen domnívat a sledovat v proměnách času z dochovaných historických dokumentů a vzájemné korespondence, jak probíhal jejich milostný a přátelský vztah.

Cizoložství, které morálka „muže“ může delikventovi směle vyčítat, šlo ruku v ruce se zapíráním lásky, zatímco milovaná se mu plně oddávala. Souhlasila i s rozchodem. Tato osudová asymetrie se odráží i v předávání jejich korespondence. Arendtová si všechny jeho dopisy pečlivě archivovala jako relikvie lásky. Heidegger si její dopisy z velké části nearchivoval. Hannah Arendtová se stala jeho filozofickou múzou. V té době Heidegger

¹¹ SONTHEIMER, Kurt. 2005. *Hannah Arendt. Der Weg einer großen Denkerin*. München: Zürich: Piper. S. 27.

¹² HANTEL-QUITMANN, Wolfgang. 2005. *Liebesaffären: zur Psychologie leidenschaftlicher Beziehungen*. 2005. Gießen: Psychosozial-Verl. S. 149.

¹³ SONTHEIMER, Kurt. 2005. *Hannah Arendt. Der Weg einer großen Denkerin*. München: Zürich: Piper. S. 29.

¹⁴ HANTEL-QUITMANN, Wolfgang. 2005. *Liebesaffären: zur Psychologie leidenschaftlicher Beziehungen*. 2005. Gießen: Psychosozial-Verl. S. 149.

¹⁵ *Ibidem*, s. 149.

¹⁶ *Ibidem*, s. 150.

vydal filosofický spis „*Bytí a čas*“, dílo, které ho proslavilo jako učitele, filosofa. Kupodivu se v něm hovoří pouze o hlasu lásky, o „bytí s“, o „existenci“, ale ne o lásce. V soukromém životě Heidegger uměl o lásce velmi sugestivně psát a hovořit.

Lütkehaus zmiňuje příběh svatého Martina z katolického městečka Meßkirch, který se nečekaně stal opět zbožným, a dále odkazuje na život svatého Augustina, který byl před svým obrácením také mužem mnoha erotických zážitků: „*Tentokrát mi selhává veškerá řeč – a já mohu jen plakat, plakat – a proč také nemá odpověď – a tonout – marně čekat – v díkůvzdání a víře. (...) Nakonec jsi příliš plachý (...), než abys mohl učinit „ano“. Boha, který tě poznal a přijal, vlastnictvím své duše; ale svatí – že si tu plachost uchovááš – ti uchovávají jeho „ano“ - a filozof – ten vidí s Augustinem jen dítě, které chce nabrat moře do malé jamky na pláži. A tak se mu zdá, že se mu to daří. Amo znamená volo, ut sis, řekl kdysi Augustin: miluji tě – chci, abys byl tím, čím jsi.*“¹⁷

Ve svém prvním dopise ze dne 10. února 1925 píše Heidegger ušlechtilou formou prosté „dívce“ Arendtové. Vášněn zvítězila jen o několik dní později.¹⁸

„*Přijdeš ke mně tuto neděli večer? Žiji v radosti těchto hodin. Přijďte kolem deváté hodiny! Samozřejmě, pokud v mém pokoji hoří lampa, pak mě zdržuje shromáždění. V takovém (...) případě přijďte ve středu ve stejnou dobu. (...) Jsem spíš úředník než člověk. O to víc se těším, že si u vás odpočinu.*“¹⁹

Z dopisu ze dne 9. ledna 1926 se dozvídáme, že byl dohodnut opačný signál: „*Byl bych velmi rád, kdybyste ke mně přišla dnes večer (v sobotu) ve 3/4 9 hod. Pokud se v mém pokoji svítí, jsem doma.*“²⁰ A tak se také stalo.

Ludger Lütkehaus popisuje, jak v následujících měsících se rozvíjel milostný dobrodružný život Arendtové a Heideggera. Schůzky prý probíhaly v domě i v lese,

¹⁷ LÜTKEHAUS, Ludger. *Briefe 1925–1975 und andere Zeugnisse* [online]. 19.12.1998. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufervor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

¹⁸ ARENDT, Hannah. HEIDEGGER, Martin. 2013. *Briefe 1925-1975*. 4. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. S. 11–12.

¹⁹ LÜTKEHAUS, Ludger. *Briefe 1925–1975 und andere Zeugnisse* [online]. 19.12.1998. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufervor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

²⁰ ARENDT, Hannah. HEIDEGGER, Martin. 2013. *Briefe 1925-1975*. 4. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. S. 53. Pozn.: přeložil Jaroslav Bednář.

na lavičkách a v lesích. Hannah Arendtová přijala erotický a měšťansko-rodinný dvojí život, který udržoval dvojí zdání, a přesto se nezříkal lásky.²¹

Jejich vztah a korespondence prošly několika fázemi vývoje. Hovoříme o celkem třech „vrcholných obdobích“, což se může někomu zdát jako mírně nadsazené.

První fáze se datuje do doby vzplanutí vášnivého milostného vztahu v Marburgu, od února roku 1925 do doby dočasného přerušení korespondence, tedy do období zimy na přelomu let 1932 a 1933.

Co bylo příčinou přerušení vztahu? O tom můžeme spekulovat a částečně se přesvědčit z obsahu dopisu č. 45, kde Arendtová vytýkala Heideggerovi jeho protižidovský postoj. Co bylo obsahem dopisu? Úsudek si může učinit čtenář sám z níže přeložené korespondence mezi Heideggerem a Arendtovou. Přepis německého originálu dopisu uvádíme komparativně v poznámce pod čarou.²²

²¹ LÜTKEHAUS, Ludger. *Briefe 1925–1975 und andere Zeugnisse* [online]. 19.12.1998. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufer-vor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

²² Pozn.: 45 Martin Heidegger an Hannah Arendt

TROSTLOSES UNVERSTÄNDNIS

(Winter 1932/33)

Liebe Hannah!

Die Gerüchte, die Dich beunruhigen, sind Verleumdungen, die völlig zu den übrigen Erfahrungen passen, die ich in den letzten Jahren machen mußte.

Daß ich Juden nicht gut von den Seminareinladungen aus schließen kann, mag daraus hervorgehen, daß ich in den letzten 4 Semestern überhaupt keine Seminareinladung hatte. Daß ich Juden nicht grüßen soll, ist eine so üble Nachrede, daß ich sie mir allerdings künftig merken werde.

Zur Klärung, wie ich mich zu Juden verhalte, einfach die folgenden Tatsachen:

Ich bin dieses Wintersemester beurlaubt und habe deshalb im Sommer schon rechtzeitig bekannt gegeben, daß ich in Ruhe gelassen sein möchte und Arbeiten und dergleichen nicht annehme.

Wer trotzdem und dringlich promovieren muß und es auch kann, ist ein Jude. Wer monatlich zu mir kommen kann, um über eine laufende große Arbeit zu berichten (weder Dissertations- noch Habilitations- Projekt), ist wieder ein Jude. Wer mir vor einigen Wochen eine umfangreiche Arbeit zur dringenden Durchsicht schickte, ist ein Jude.

Die zwei Stipendiaten der Notgemeinschaft, die ich in den letzten 3 Semestern durchsetzte, sind Juden. Wer durch mich ein Stipendium nach Rom erhält, ist ein Jude.

Wer das »enragierten Antisemitismus« nennen will, mag es tun.

Im übrigen bin ich heute in Universitätsfragen genau so Antisemit wie vor 10 Jahren und in Marburg, wo ich für diesen Antisemitismus sogar die Unterstützung von Jacobsthal und Friedländer fand.

Das hat mit persönlichen Beziehungen zu Juden (z. B. Husserl, Misch, Cassirer und anderen) gar nichts zu tun.

Und erst recht kann es nicht das Verhältnis zu Dir berühren.

Daß ich mich seit längerer Zeit überhaupt zurückziehe, hat einmal seinen Grund darin, daß ich mit meiner ganzen Arbeit doch einem trostlosen Unverständnis begegnet bin, sodan aber in wenig schönen persönlichen Erfahrungen, die ich bei meiner Lehrtätigkeit machen mußte. Ich habe mir allerdings schon längst abgewöhnt, von den sogenannten Schülern irgendwelchen Dank oder auch nur anständige Gesinnung zu erwarten.

PUSTÉ NEPOCHOPENÍ, (Zima 1932/33)

Drahá Hannah!

Pověsti, které Vás znepokojují, jsou pomluvy, které dokonale zapadají do jiných zkušeností, jež jsem musel v posledních letech učinit.

To, že nejsem schopen vyloučit Židy z pozvánek na semináře, může být způsobeno tím, že jsem v posledních čtyřech semestrech neměl vůbec žádné pozvánky na semináře. To, že nemám Židy zdravít, je taková pomluva, že si je budu v budoucnu pamatovat.

Pro objasnění toho, jak se k Židům chovám, stačí uvést následující fakta:

V tomto zimním semestru mám dovolenou, a proto jsem v létě včas oznámil, že bych chtěl mít klid a nepřijímat žádnou práci apod. Každý, kdo ještě musí urychleně udělat doktorát a může ho udělat, je Žid. Každý, kdo za mnou může každý měsíc přijít podat zprávu o probíhajícím velkém projektu (ani disertační práce, ani habilitační projekt), je zase Žid. Každý, kdo mi před několika týdny poslal k urgentnímu posouzení rozsáhlou disertační práci, je Žid.

Dva stipendisté z Notgemeinschaftu, které jsem v posledních třech semestrech prosadil, jsou Židé. Každý, kdo mým prostřednictvím získá stipendium do Říma, je Žid. Kdo to chce označit za „zuřivý antisemitismus“, může tak učinit.

Mimochodem, v univerzitních záležitostech jsem dnes stejně antisemitský jako před deseti lety a v Marburgu, kde jsem pro tento antisemitismus dokonce našel podporu Jacobsthala a Friedländera.

S osobními vztahy k Židům (např. Husserl, Misch, Cassirer a další) to nemá vůbec nic společného.

A rozhodně to nemůže ovlivnit můj vztah k vám.

Důvodem, proč se již delší dobu stahuji do ústraní, je to, že jsem se při veškeré své práci setkal s neutěšeným nepochopením, ale také nepříjemné osobní zkušenosti, které jsem získal při své pedagogické činnosti. Již dávno jsem si však odvykl očekávat od svých takzvaných studentů jakékoliv poděkování nebo dokonce slušný přístup.

*Im übrigen bin ich wohlgenut bei der Arbeit, die immer schwieriger wird, und grüße Dich herzlich, M.*²²
In: ARENDT, Hannah. Martin HEIDEGGER a Ursula LUDZ, c1998. *Briefe 1925 bis 1975: und andere Zeugnisse*. Frankfurt am Main: V. Klostermann, Brief 45, Winter 1932/33, s. 68-69.

Jinak se ke své práci, která je stále obtížnější, stavím vesele a posílám Vám srdečné pozdravy, M.²³

Nutno podotknout, že po druhé světové válce se Karl Jaspers veřejně zastal Martina Heideggera v otázce nevinu u denacifikační komise. Martin Heidegger v roce 1928, po vydání svého hlavního díla *Bytí a čas*, byl jmenován na proslulou katedru svého učitele Edmunda Husserla ve Freiburgu. V roce 1933 jako národně socialistický rektor byl v čele univerzity ve Freiburgu. Po více jak roce a jednom měsíci rezignoval na funkci rektora. Členem strany zůstal až do jejího zániku (1945). Po válce mu byl vysloven a udělen zákaz vyučování, který byl zrušen v roce 1951. Heidegger tak zůstal filosoficky a politicky kontroverzní osobou až do své smrti v roce 1976, a i po smrti.

Hannah Arendtová v roce 1926 odešla z Marburgu studovat ke Karlu Jaspersovi do Heidelbergu a v následujícím zimním semestru k Edmundu Husserlovi do Freiburgu. V roce 1929, po dokončení doktorátu, se provdala za spisovatele Günthera Sterna, dnes známějšího jako Günther Anders, se kterým se rozvedla v roce 1937.²⁴

Do Paříže emigrovala v 1933, kde se snažila žít v čilém kulturním ruchu. Arendtová, stejně jako mnoho dalších emigrantů, strávila téměř celou dobu mezi obdobím odchodu z Německa a přestěhováním se do USA. V krizi zmítané Paříži v době nové předválečné éry, se nevěnovala psaní vědeckých prací, ale pracovala a pomáhala uprchlíkům.

²³ ARENDT, Hannah. Martin HEIDEGGER a Ursula LUDZ. c1998. *Briefe 1925 bis 1975: und andere Zeugnisse*. Frankfurt am Main: V. Klostermann, Brief 45, Winter 1932/33. S. 68–69.

²⁴ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 54.

Dne 27. dubna 1938 byla expatriována²⁵ z Německé říše (odebrání německého říšského státního občanství) společně s Güntrem Sternem. V letech 1938–1939 pracovala pro Jewish Agency v Paříži.²⁶

Zatímco Heidegger působil jako rektor, Arendtová se angažovala v sionistické mládežnické organizaci, kde se snažila zachraňovat děti v Palestině.

V Paříži se setkala a poznala několik německých uprchlíků. Máme tím na mysli například setkání se s filosofem a překladatelem Walterem Benjaminem, s jejím pozdějším druhým manželem, komunistou a antifašistou Heinrichem Blücherem (pozdějším profesorem filosofie), nebo s malířem Kurtem Heidenreichem.²⁷

V roce 1940 Arendtová zachránila matku před transportem do koncentračního tábora útekem mimo jiné i přes město Karlovy Vary v západních Čechách. Od roku 1940 byla jako nepřátelská cizinka umístěna do internačního tábora v Gursu odkud po měsíci uprchla s matkou a manželem do Lisabonu, a dále v květnu v roce 1941 manželé emigrovali do USA (americké nouzové vízum).²⁸ V letech 1941–1945 Arendtová pracovala v německém časopise pro emigranty s názvem *Ausbau*. Od roku 1946 pracovala pro Komisi pro obnovu evropské židovské Kultury (Commission on European Jewish Cultural Reconstruction). V době od roku 1946–1948 pracovala jako lektorka v nakladatelství Schocken Books Ltd.

²⁵ Pozn.: V „zákoně o odnětí naturalizace a odnětí německého státního občanství“ ze dne 14. července 1933, národní socialisté nařídili kromě expatriace také konfiskaci majetku expatriotů a rozšíření této expatriace na rodinu dotčené osoby (zejména manželé/manželky, děti), dále vyloučení osob z dědických práv a z důchodových práv, jako jsou penze), jakož i odebrání akademických titulů, protože jako „zrádci“ byli považováni za nehodné nadále držet doktorát nebo diplom. Během nacistické éry byla expatriace považována za trestný trest, který byl zaznamenán v rejstříku trestů a nemohl být vymazán. Zpětně lze na tuto legislativu pohlížet jako na státem posvěcenou nespravedlnost, takže expatriaci emigrantů lze považovat za nicotnou. Universität Stuttgart. *Ausbürgerung* [online]. Stuttgart: 2021/22 [cit. 12. 5. 2024]. Dostupné z: <<https://www.hi.uni-stuttgart.de/gnt/exil/Glossar/Ausbuergerung.html>>. In: Hans Georg LEHMANN, Hans, Georg. *Wiedereinbürgerung, Rehabilitation und Wiedergutmachung nach 1945*. In: Exilforschung. Ein Intern. Jahrbuch 9 (1991): 90-103; HEPP, Michael (Hrsg.) *Die Ausbürgerung deutscher Staatsangehöriger 1933-45 nach den im Reichsanzeiger veröffentlichten Listen*, München, 1985.

²⁶ Ibidem, s. 54.

²⁷ SEMOTAMOVÁ, Tereza. *Rozporuplné přátelství Hannah Arendtové a Martina Heideggera* [online]. 06.02.2013. Literarni.cz. Aktualizováno 23.04.2024. [cit. 12. 5. 2024]. ISSN 1803-0998. Dostupné z: <https://www.literarni.cz/rubriky/aktualni/clanky/rozporuplne-pratelstvi-arendtove-a-heideggera_9630.html>.

²⁸ LÜTKEHAUS, Ludger. *Briefe 1925–1975 und andere Zeugnisse* [online]. 19.12.1998. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufer-vor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

v New Yorku. V roce 1951 nabyla amerického státního občanství.²⁹ Akademický titul profesorka obdržela v r. 1967 na Univerzitě v Chicagu (University of Chicago) a v letech 1967–1975 na New School for Social Research v New Yorku. Před smrtí v roce 1975 jí byla udělena dánská Sonningova cena (Sonnig – Preis) na Univerzitě v Kodani za mimořádný přínos evropské kultuře.³⁰

Hannah Arendtová na sebe nadále poutala pozornost jako politická filozofka svými významnými knihami jako například „The Origins of Totalitarianism“³¹ (Původ totalitarismu, německy Ursprünge totaler Herrschaft), vydanou v roce 1951, a „Vita activa neboli o aktivním životě“ z roku 1958, „Eichmann in Jerusalem: Report of the Banality of Evil“, která vyšla v anglické verzi v roce 1963, v německém jazyce vyšel titul pod názvem „Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen“ v roce 1964.³²

V únoru roku 1950 navštívila Arendtová rodinu Heideggerovu čímž mohla obnovit staré přátelství a opětovně mohlo pokračovat vzájemné si dopisování. Manželka Elfriede už věděla o předchozím vztahu Arendtové s Heideggerem. Arendtová v knize *Návštěva Německa* popisuje své pocity takto: „Nikde se noční můra zničení a děsu nepociťuje méně a nikde se o ní nehovoří méně než v Německu. Všude člověka napadá, proč se neobjevují žádné reakce na to, co se stalo. Ale je obtížné říci, jestli se jedná o úmyslné zdráhání či o výraz opravdové neschopnosti cítit.“³³

V období od roku 1949 do října roku 1950 absolvovala Arendtová cestu po Evropě. Navštívila Paříž, Basilej, Londýn, Freiburg, Wiesbaden, Berlín a Norimberk.³⁴ Tereza Semotamová uvádí, že v té době se obnovil jejich předválečný vztah, kdy Arendtová byla

²⁹ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 54–55.

³⁰ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 55.

³¹ JORDAN, Stefan. BURKHARD, Mojsisch, 2009. *Philosophenlexikon*. Stuttgart: Reclam Philipp Jun. S. 29–30.

³² Ibidem, s. 29–30.

³³ SEMOTAMOVÁ, Tereza. *Rozporuplné přátelství Hannah Arendtové a Martina Heideggera* [online]. 06.02.2013. Literarni.cz. Aktualizováno 23.04.2024. [cit. 12. 5. 2024]. ISSN 1803-0998.

Dostupné z: <https://www.literarni.cz/rubriky/aktualni/clanky/rozporuplne-pratelstvi-arendtove-a-heideggera_9630.html>.

³⁴ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 55.

emocionálně navázaná na Heideggera. Arendtová se aktivně zapojila do očistného procesu jeho pošpiněné pověsti z doby nacismu. Zasloužila se o vydávání Heideggerova díla ve Spojených státech. „(...) *Její práce jej zajímá jen v rámci zdvořilostních otázek, přitom se započiná velká kariéra politické teoretičky Arendtové.*“³⁵

Další cesta Arendtové po Evropě proběhla v období mezi březnem a srpnem v roce 1952. Důvody, proč byl v roce 1952 přímý osobní kontakt s Martinem Heideggerem na dlouhá léta opět přerušen, nejsou zcela jasné. Rozhodující roli pravděpodobně sehrála žárlivost manželky Heideggera.³⁶ Byly tu však také neshody se samotným Heideggerem.

Hannah Arendtová filosoficky kráčela svou vlastní cestou, zcela odlišnou, než jakou jí Heidegger chtěl přiznat. Proti Heideggerovu zastřenému teologickému dualismu „aktuálnosti“ a „zkaženosti“ staví „amor mundi“, lásku ke světu. Na Heideggerovu filosofii „bytí k smrti“, smrtelnosti, odpovídá filosofii „přirozenosti“, „nality“, „bytí zrozením“. Z psychologického hlediska: Hannah Arendtová kompenzuje bezdětnou, neúspěšnou, znovu zažehnutou historii lásky zrozením filosofie nality.

Od roku 1952 do roku 1967 nedošlo k žádným osobním setkáním mezi Arendtovou a Martinem Heideggerem, i když opakovaně navštívila Evropu (v období od září do listopadu v roce 1956, od května do července 1958 a od září do listopadu 1959).³⁷

Postupem času se stala uznávanou politickou filosofku, což mohlo být pro Heideggera pravděpodobně obtížně přijatelné i z jiných důvodů. První z důvodů souvisí s často přehlíženým aspektem výkladu totalitarismu Hannah Arendtové. V kontextu studené války mohla být postavena rovnocenná analýza národního socialismu a sovětské diktatury, jako forem totalitarismu pro Západ obecně vítaná, ale pro národní socialisty, jejichž preferovanou ideologií byl vedle antisemitismu vždy antibolševismus. Druhým důvodem byl fakt, že

³⁵ SEMOTAMOVÁ, Tereza. *Rozporuplné přátelství Hannah Arendtové a Martina Heideggera* [online]. 06.02.2013. Literarni.cz. Aktualizováno 23.04.2024. [cit. 12. 5. 2024]. ISSN 1803-0998.

Dostupné z: <https://www.literarni.cz/rubriky/aktualni/clanky/rozporuplne-pratelstvi-arendtove-a-heideggera_9630.html>.

³⁶ HANTEL-QUITMANN, Wolfgang, 2005. *Liebesaffären: zur Psychologie leidenschaftlicher Beziehungen*. 2005. Gießen: Psychosozial-Verl. S. 152.

³⁷ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 55.

emancipovaná žena, filosofka, byla Heideggerem vnímána jako žákyně, jako ozvěna, jako zprostředkovatelka, jako kdysi múza, která mu dodávala sílu do tvůrčí práce.³⁸

Přímý osobní kontakt byl obnoven až v roce 1967 po patnáctiletém přerušení kdy Arendtová absolvovala cestu po Evropě a Izraeli, v období od července do září.³⁹ Začal podzim vztahu. To, co dříve zůstávalo nestabilní, se nyní mohlo bez dalšího přerušení upevnit.

Hannah Arendtová píše své přítelkyni Mary McCarthyové o své poslední návštěvě Freiburgu; nyní jde opět o „Bytí k smrti“: „Byla jsem ve Freiburgu a vrátila jsem se domů velmi sklíčená. Heidegger je teď najednou opravdu velmi starý, velmi změněný oproti minulému roku, velmi otupělý a uzavřený, nepřístupný, jak jsem ho nikdy předtím neviděla.“⁴⁰

V rámci významného životního jubilea u příležitosti osmdesátých narozenin Martina Heideggera Arendtová napsala: „Není to Heideggerova filozofie – u níž se člověk právem může ptát, zdali vůbec existuje – nýbrž jeho myšlení, které rozhodujícím způsobem spoluurčovalo duševní fyziognomii století. Toto myšlení má pouze jemu vlastní, neutuchající kvalitu, která, chtěl-li by ji člověk jazykově uchopit a dokázat, tkví v tranzitivním použití slovesa 'myslet'. Heidegger nikdy nemyslí o něčem, on myslí něco.“⁴¹

Arendtová tak deklarovala jasný Heideggerův přínos filosofii spočívající ve způsobu myšlení, než co si on myslel. Bravurním slovním obratem ospravedlnila jeho minulou příslušnost k národně-socialistické straně. Vyjádřila tak svůj vztah studentky vůči svému učitelovi.

³⁸ LÜTKEHAUS, Ludger. *Briefe 1925–1975 und andere Zeugnisse* [online]. 19.12.1998. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufervor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

³⁹ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 55.

⁴⁰ LÜTKEHAUS, Ludger. *Briefe 1925–1975 und andere Zeugnisse* [online]. 19.12.1998. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufervor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

⁴¹ SEMOTAMOVÁ, Tereza. *Rozporuplné přátelství Hannah Arendtové a Martina Heideggera* [online]. 06.02.2013. Literarni.cz. Aktualizováno 23.04.2024. [cit. 12. 5. 2024]. ISSN 1803-0998. Dostupné z: <https://www.literarni.cz/rubriky/aktualni/clanky/rozporuplne-pratelstvi-arendtove-a-heideggera_9630.html>.

Významné spisy, kterými se Arendtová proslavila jsou například z roku 1951, spisy *O původu totalitarismu*, *Rachel Varnhagenová*, *Vita activa aneb o aktivním životě*.

Kniha *Vita activa aneb o aktivním životě* se stala rozbuškou a přerušáním vztahů mezi Arendtovou a Heideggerem. To můžeme vysledovat z korespondenci mezi Jaspersem a Arendtovou. „*Moje vysvětlení – pokud člověk nerespektuje možnost pravdivosti drbů – spočívá v tom, že jsem mu minulou zimu poprvé dala jednu z mých knih, a sice Vita activa. Víím, že je pro něj nesnesitelné, že se mé jméno objevuje na veřejnosti, že píší knihy atd. Celý svůj život jsem jej v tomto klamala, vždycky jsem dělala, jako by tohle všechno neexistovalo a jako bych takříkajíc neuměla do tří napočítat, tedy nešlo-li o interpretaci jeho vlastních děl – to vždycky velmi vítal, když se ukázalo, že umím počítat do tří a někdy dokonce i do čtyř. A teď mě toto klamání náhle začalo nudit, a tak jsem dostala jednu přes pusu. Nějakou dobu jsem byla opravdu vzteklá, ale už nejsem. Jsem spíš toho názoru, že jsem si to tak nějak zasloužila, a sice jak za své klamání, tak za to, že jsem náhle přestala hrát onu hru.*“ (1. listopadu roku 1961).⁴² Middletown, Connecticut, den 1. November 1961.⁴³

Další významnou reportážně analytickou knihou byl *Eichmann v Jeruzalémě* z roku 1963 a nový termín – *banalita zla*, který se nesmazatelně zapsal nejen do dějin filosofie. Arendtová kriticky přistupuje k počínání Němců a Židů za nacismu.

V roce 1970 ztrácí Arendtová manžela Heinricha Blüchera, který umírá na srdeční infarkt. V té době je Arendtové šedesát čtyři let. Jejím velkým přání je, aby jí do konce jejího života sloužilo zdraví, jasná mysl, mohla tvořit, psát a vyučovat. V roce 1974 ji postihl v Aberdeenu

⁴² SEMOTAMOVÁ, Tereza. *Rozporuplné přátelství Hannah Arendtové a Martina Heideggera* [online]. 06.02.2013. Literarni.cz. Aktualizováno 23.04.2024. [cit. 12. 5. 2024]. ISSN 1803-0998. Dostupné z: <https://www.literarni.cz/rubriky/aktualni/clanky/rozporuplne-pratelstvi-arendtove-a-heideggera_9630.html>.

⁴³ ARENDT, Hannah. 1985. *Hannah Arendt, Karl Jaspers: Briefwechsel 1926–1969*. München [u.a.]: Piper. S. 494. Pozn. Obsah citovaného dopisu se nachází na s. 492–495. Obsahem dopisu je mimo jiné, že její manžel Heinrich trpí těžkou chřipkou a lékaři provádějí vyšetření v nemocnici, zda silné bolesti hlavy nejsou způsobené rakovinou nebo podezřením na kongeniální aneurysma v důsledku poranění hlavy před 40 roky. Dále je konstatováno, že trpí parestezií v levé paži. Arendtová zmiňuje výborný přístup židovských lékařů v nemocnici. V další části dopisu se Arendtová věnuje politickým událostem té doby. Odkazuje na situace v Berlíně a výstavbu dělící zdi. Dále je zmiňován prezident Kennedy ve vztahu k jeho srpnové návštěvě Berlína. Prezidenta Charlese de Gaulles prý dlouho ve funkci nevydrží a hru prohraje (v září byl na něj spáchán pokus o atentát). V roce 1961 potlačil vojenský puč důstojníků v Alžírsku. Dále jsou zmiňovány zkoušky atomových bomb.

ve Skotsku⁴⁴ infarkt myokardu a po úspěšné rekonvalescenci se krátce vrací ke své práci. Umírá 4. 12. 1975 na předměstí New Yorku v Manhattanu na druhý infarkt.⁴⁵ Martin Heidegger umírá 26. května 1976.

Není pochyb o tom, že Arendtová ovlivnila svým pohledem na svět celé generace filosofů hlavně po konci 2. světové války (viz např. eseje a úvahy o násilí, revoluci a krizi kultury). Odkud se opakovaně bere zvýšený zájem o její dílo? Jaký je problém dějin, konkrétně historie?⁴⁶

Duchovní, politická, ekonomická krize, krize výchovy, autority, vzdělávání, vztahové krize, kterým v této době čelíme, nám opakovaně otevírá prostor pro kladení si otázek. Proč si otázky klademe v komparaci s událostmi a otřesy, které nám přineslo 20. století? Je nutné znovu promýšlet, z pohledu Arendtové, základní předpoklady politického života, který má být prostorem pro společenství, postaveném na základu svobodného jednání a umožnění svobodného jednání.

⁴⁴ ARENDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951–1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. S. 55.

⁴⁵ VOWINCKEL, Annette, 2015. *Hannah Arendt*. Ditzingen: Philipp Reclam jun. GmbH & Co. KG, Stuttgart. S.134.

⁴⁶ Pozn. Význam slova *dějiny* je řeckého původu, odvozeného od slova *historrein* – zkoumat – *legein ta eonta* (vyprávět, co bylo – Hérodotos. Myslet a říkat pravdu, tak jak věci jsou). Původní význam vychází od podstatného jména *histor* („historik“) – soudce, Homér, Ílias XVIII. “(...) *Jestliže soudnost je naší mohutností zkoumající minulost, pak historik je zkoumající člověk, který tím, že ji líčí, ji soudí. Historie má právo na poslední soud.*“ In: ARENDT, Hannah. 2001. *Život ducha*. Vyd. 1. Přeložil Jan LUSK. Praha: Aurora. S. 235.

2. Rozumění světu z pohledu Hannah Arendtové

Význam myšlení Hannah Arendtové spočívá ve vědě, a proto se dosavadní ucelená pojednání soustředila především na její vědecký životopis, ve kterém můžeme najít oblasti jejího filosofického fenomenologického zájmu, který se zajímá hlavně o kategorie jednání, práce a vyrábění.⁴⁷ Konkrétně se explicitně i implicitně zabývala problémy světa, přírody, myšlení, kultury, jednání, personality, přerušením tradice myšlení od dob řeckých filosofů Platóna, Aristotela až po K. Marxe, což vyvrcholilo vznikem totalitních režimů a systémů ve 20. století ve světě. Níže uvedeme dva příklady dějinné proměny. Tato proměna měla zásadní vliv na další vývoj dějin lidstva. Abychom pochopili, co způsobuje jednotlivé krize ve společnosti, je nutné znát příčiny změn a důsledky změn na chod společnosti a na postavení člověka vrženého do moderního dějinného vědomí.

Arendtová se k období novověku a k dějinným proměnám, ke kategorickému rozchodu s minulostí vyjádřila následovně: „(...) začal tak neslýchanou a neslýchaně slibnou aktivací všech lidských schopností a činností, skončí nakonec tou nejsmrtelejší a nejsterilnější pasivitou, jakou kdy dějiny poznaly. Pokud všechny lidské činnosti nahlédneme z dostatečně vzdáleného stanoviska, tedy ze stanoviska Archimédova bodu v universu, nemohou se již jevit jako činnosti, ale stávají se z nich procesy.“⁴⁸ Protože však vědy svým jednáním nezasahují do tkaniva lidských vztahů a záležitostí, nýbrž do přírody ze stanoviska vesmíru, nemohou se podílet na uskutečňování charakteristických rysů jednání, jež činí jednání tak eminentně lidskou schopností, totiž odhalování osoby na jedné straně, a vytváření dějin na straně druhé.⁴⁹

Lidé tak své naděje vložili do strukturální revoluce, která měla zajistit autentičtější život. Této vábivé tezi podlehl mnoho lidí. Kardinál Parolin konstatuje, že věřící tak ze své víry učinili pouhý moralismus, milost považovali za samozřejmost a plně se věnovali praktické

⁴⁷ LIESSMANN, Konrad Paul. ZENATY, Gerhard. 1994. *O myšlení: úvod do filosofie*. Olomouc: Votobia. S. 370.

⁴⁸ ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 412.

⁴⁹ ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 414.

realizaci lepšího světa“. Uspokojení touhy našeho srdce po štěstí nemůže učinit žádná revoluce.⁵⁰ Revoluční myšlenky K. Marxe neunikly kritice Arendtové.

Arendtová kritizovala myšlení Karla Marxe v několika bodech. V případě svobodného člověka odkázala na řeckého svobodného občana, který v řecké polis respektoval svoji vládu a zákony díky řeči – přesvědčování, na základě dodržování poslušnosti (πειθαρχία – peitharchía), tedy nikoliv silou a němým donucováním.⁵¹ Byli to řečtí filosofové (např. Aristotelés), kteří představili ideál σχολή (scholé), volného času. Čas osvobozený od politické činnosti a státních záležitostí, který neznamenal svobodu od obvyklé práce.⁵²

Kritika Marxe spočívala v jeho ztotožnění se s násilím, „či spíše vlastnictví prostředků násilí, které se stalo základní součástí všech forem vlád. Vládnoucí třída využívá stát jako nástroj k vykořisťování a útlaku a svět politické činnosti je jako takový charakterizován právě užitím násilí“.⁵³ Nucená práce⁵⁴ a násilná činnost v tomto typu vlády (barbarů a otroků) nepotřebuje společnou řeč. Tvzení, že práce vytvořila člověka je v rozporu s tradiční hierarchií myšlení a jednání. Karla Marx zpochybnil původní tezi odlišení se člověka od zvířete. Člověk v pojetí učení Karla Marxe je pouhým animal laborens (člověk pracující), nikoliv animal rationale (tvor rozumný), což je pohledem Marxe základní rys člověka. Karel Marx tak zpochybnil dosavadní chápání světa, tradičního Boha (Bůh nestvořil člověka, ale práce stvořila člověka).⁵⁵ Marxovo pojetí lidskosti člověka spočívá v jeho produktivní a činné síle, na své nejzákladnější úrovni nazývané síla pracovní⁵⁶, a Nietzsche

⁵⁰ VATICAN NEWS. *Papežské poselství do Rimini: Žádné úsilí, žádná revoluce nemůže uspokojit lidské srdce*[online]. 21. srpna 2018, 15:31. Rimini 20.8.2018. [cit. 27. 4. 2023]. Dostupné z: <<https://www.vaticannews.va/cs/cirkev/news/2018-08/papezske-poselstvi-do-rimini-zadne-usili-zadna-revoluce-nemuze.html>>.

⁵¹ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 28–29.

⁵² Ibidem, s. 25.

⁵³ Ibidem, s. 28.

⁵⁴ Pozn: „Jediná činnost, která přesně odpovídá absenci světa nebo lépe řečeno: ztrátě světa, k níž dochází v pocí ování bolesti, je práce“ In: ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 146.

⁵⁵ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 27–28.

⁵⁶ Pozn. Karel Marx svoji teorii práce postavil na záměně práce (dělba práce) za zhotovování, která je v novověku glorifikovaná. *Animal laborans* začal odpovídat pojmu *homo faber* (obrazem člověka jako tvůrce). „Zhotovování samo se pak zmocňuje materiálu, který je pro ně vždy nezbytný a který homo faber, zhotovitel,

trvá na produktivitě života, na lidské vůli a na vůli k moci“⁵⁷. „Pravý svět jsme odklidili: jaký svět zbyl? Zdánlivý snad? ...“⁵⁸ Nietzsche výstižně nachází konec tradice, která se ve své elementární prostotě týká všech operací převrácení⁵⁹.

Moderní vědomí, obdobně jako „dějinné vědomí“ zaujímá reflexivní postoj vůči všemu, co mu bylo předáno tradicí. Dějinné vědomí se snaží o reflektování minulosti – interpretaci, zamýšlí se nad danou problematikou (zjišťování jeho relativního významu a hodnoty) a snaží se o zasazení ho zpět do kontextu, z něhož vyrostlo.⁶⁰ „Poznávané ani poznávající se jen tak, „onticky“, „nevyskytují“, nýbrž jsou „dějinné“, čili, že mají způsob bytí dějinnosti.“⁶¹

Tak, jako Arendtová, Heidegger, tak i my všichni si klademe otázku po bytí. Jak rozumíme našemu bytí-tu a světu, k čemu přináležíme.? Tato otázka souvisí s respektováním lidského jsoucna – DASEIN. Až takto položená otázka se může ptát, *zda způsob kladení této tradiční otázky odpovídá povaze toho, na co se ptá, když odpověď doposud nepřišla a vůbec tzv. „bytí“ a „jest“ jsou slova vlastně tautologická (tedy klademe-li je v jedné rovině, jako otázku: „co je bytí“?).*⁶²

Každý člověk získává vztah ke světu starostí o lidské bytí ve světě. Člověk žije vlastní dějinnost starostí o bytí ve světě a prodlévá úzkostí ze světa. Tím jest jako samoúčel společně s věcmi na světě a vynachází tak jejich účely. Tento způsob bytí ve světě s ostatními označujeme jako *Mit-sein*. Komunikujeme s druhými a snažíme se porozumět našemu bytí-tu a světu prostřednictvím prožívání a rozumění. Bytí je tak jsoucnem o sobě, protože

proměňuje v předmět, věc ve světě.“ Homo faber, jako tvůrce světa, koná svou věc tak, že ničí přírodu, tedy veškeré zhotovování je násilné. In: *ibidem*, s. 113, s. 117, s. 176.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 41.

⁵⁸ NIETZSCHE, Friedrich. 1913. *Soumrak model, čili, Kterak se filosofuje kladivem* [online]. *eknizky.sk* [cit. 26. 5. 2023]. S. 19–20. Dostupné z: <https://eknizky.sk/wp-content/uploads/2020/05/Soumrak-model-cili-Kterak-se-filosofuje-kladivem-www.eknizky.sk_.pdf>. In: ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOŮŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 36.

⁵⁹ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOŮŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 36.

⁶⁰ GADAMER, Hans-Georg. 2019. *Problém dějinného vědomí*. Druhé, opravené vydání. Přeložil Jiří NĚMEC, přeložil Jan SOKOL. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S.13.

⁶¹ GADAMER, Hans-Georg. 2019. *Problém dějinného vědomí*. Druhé, opravené vydání. Přeložil Jiří NĚMEC, přeložil Jan SOKOL. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 49–50.

⁶² ADAMEC, Jiří. TÁBORSKÝ, Michal, 2017. *Čas Heideggerova bytí: (1889-1976): přehled "souborného vydání"*. Brno: Adamec Jiří – Filosofický seminář – katedra teorie. S. 10.

si obstarává nástroje pro další svoji činnost. Vždy záleží, z jakých zkušeností v proměnách času během našeho života budeme vycházet, jakou si zvolíme řeč a z jaké řeči budeme umět rozumět světu a věcem v něm, jaké si zvolíme rozvrhování.⁶³

⁶³ Ibidem, s. 10.

3. Pluralita a myšlení Hannah Arendtové

Arendtová ve svém myšlení klade důraz na odpovědnost za náš politický život. Podle Aristotela, který slouží Arendtové jako důležitý referenční bod pro její politické myšlení, existují pouze dvě lidské činnosti, které jsou skutečně politické: *řeč a jednání, lexis a praxis*.⁶⁴ Tyto fenomény je třeba považovat za politické, protože nepodléhají ani nutnosti, ani užitečnosti, tj. jsou zcela oproštěny od logiky nadvlády či kauzality. V řeči a jednání člověk vyjadřuje, kým je. Staví se do pozice ve světě, artikuluje svůj názor a je slyšitelný pro ostatní v prostoru pospolitosti. Taková svoboda byla ve starověku i dnes velmi podmíněná. Svobodný v tomto smyslu mohl být jen ten, kdo měl již zajištěny životní potřeby, jehož schopnosti nebyly vyčerpány bojem o přežití. "(...) být svobodným člověkem znamená být svobodný, aby mohl překročit svůj vlastní život a vstoupit do světa, který mají všichni společný."⁶⁵ Svobodu tedy nelze myslet bez nutnosti. Pokud někdo nezná nutnost, nemůže být nazýván svobodným, protože být svobodný vzniká pouze díky tomu, že se člověk probouje z omezení.⁶⁶

Pluralita v koexistenci jako podmínka politická zahrnuje svobodu a vylučuje suverenitu. Suverénní může být pouze absolutně vládnoucí tyran a izolovaný člověk, který se uzavřel do svého citového světa. Nepředvídatelnost vlastního svobodného jednání a projevu by proto neměla být vykládána jako návrat ke kauzální nutnosti nebo jako vláda důsledků. Nepředvídatelnost a neodvolatelnost jsou spíše výrazem skutečné svobody, jejíž uplatňování vyžaduje odvalu. Svoboda zahrnuje nepředvídatelnost jako podmínku politická.⁶⁷

Pluralita jednajících subjektů zajišťuje pluralitu pohledů na společný svět, který představují jeho obyvatelé. Svět je jako prostor, který vzniká mezi jednajícími osobami. Tento svět se otevírá různým způsobem každému, kdo je do něj zapojen. Interakce těchto různých perspektiv dává prostoru veřejné sféry jeho kvalitu. Čím větší rozmanitost

⁶⁴ ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 20.

⁶⁵ HECKER, Héra. 2021. *Berührbarkeit als conditio humana: Emotionale Phänomene in Hannah Arendts politischem Denken*. Band 24. Bielefeld: Transcript Verlag. S. 44. In: ARENDT, Hannah. 1970. *The human condition*. Chicago: Univ. Press. s. 25.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 45–46.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 46.

se ve veřejném prostoru projevuje, tím plodnější může být společné jednání aktérů, kteří se na něm podílejí. Pluralita perspektiv je zakořeněna v politickém myšlení, které předchází jednání. Jakékoli cvičení, které slouží k optimalizaci této schopnosti, umožňuje praktikujícím vyprecizovat svou jedinečnou vizi sdíleného veřejného prostoru, a tím přispět k jeho rozvoji a obnově. Pluralita pohledů na společný svět ovlivňuje i jeho minulost. Minulé události se stávají předmětem interpretace. Vznikají tak četné příběhy, které zachycují historickou dimenzi lidského soužití. Pro Arendtovou je všeobjímající pravda o dějinách nemyslitelná kvůli pluralitě, která je základem světa. Každou skutečnou událost lze interpretovat různě v závislosti na perspektivě vypravěče; každý příběh lze vyprávět několikrát, různými způsoby. Tato pluralita možných výkladů dějin se realizuje i ve cvičeních politického myšlení, které se odehrávají mezi minulostí a budoucností. Pohled na minulost, který je obvykle výchozím bodem cvičení, je silně závislý na úhlu pohledu cvičícího. Přestože historické události mají svou realitu a rozsah jejich kriticko-experimentální interpretace není neomezený, umožňuje tento pohled na dějiny rozmanitost možností provádění cvičení v politickém myšlení a zdůrazňuje tak prvek plurality, který je pro ně charakteristický. Pluralita pohledů na společný svět vede nejen k pluralitě jejich výkladů minulosti, ale také k pluralitě možného vývoje jejich budoucnosti. Zásadní pro činnost jednání je svoboda, která je pro Arendtovou nezbytná: jednání lze myslet pouze jako svobodné jednání aktérů a učinění rozhodnutí v jakémkoliv okamžiku. Z toho vyplývá radikální nepředvídatelnost budoucnosti, která je utvářena vzájemnou interakcí subjektů jednáním.⁶⁸ Každý subjekt má svobodu, která zůstává umístěna ve struktuře společného světa, ale vždy mu ponechává obrovský manévrovací prostor, stává se společné jednání výsledkem vícenásobných svobodných rozhodnutí subjektů, které pomáhají utvářet veřejnou sféru. To podtrhuje význam politického myšlení a legitimizuje nutnost tuto schopnost praktikovat: jednání každého jednotlivého aktéra má pro budoucnost světa hmatatelný význam. Každý úsudek učiněný v politické sféře a z něj vyplývající jednání přispívají k utváření jejího dalšího vývoje. Kvalita politického myšlení každého politického aktéra je proto pro jeho budoucí podobu klíčová. A protože se jedná o dovednost, s níž se lidé nerodí, ale musí ji nejprve rozvinout, jsou to právě cvičení v politickém myšlení, která napomáhají

⁶⁸ ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 317.

zvyšování jeho kvality. Samotná schopnost myšlení se v jádru vyznačuje zvláštním druhem plurality. Ačkoli Arendtová odděluje jednání a myšlení zdůrazňováním toho, že první se odehrává ve společnosti druhých, zatímco druhé je osamělou činností, při bližším zkoumání zjistíme, že jí preferované pojetí myšlení nepřipouští osamělost ve smyslu přísné singularity myslícího subjektu. Navazuje na Sokrata v jeho chápání myšlení jako vnitřního dialogu mezi já a sebou samým.⁶⁹ Z toho vyplývá paradoxní dualita myslícího subjektu – je jeden a zároveň zdvojený -, která se ukazuje jako původ plurality v pospolitém světě. Společná nit plurality se tak u Arendtové táhne od filozofického myšlení přes politické myšlení až k politickému jednání. Podmínka plurality je tedy rozhodující i pro politické myšlení, které lze u Arendtové ztotožnit se soudem, a to ve dvou smyslech.

Za prvé se projevuje v pluralitě těch, kteří soudí. Protože každý člověk se nachází ve společném světě nejen svým jednáním, ale i svými soudy, a protože každý člověk nahlíží na svět ze své individuální perspektivy, projevuje se i moc soudu v každém případě jiným způsobem.

Za druhé se ukazuje jako pluralita konkrétních situací úsudku: úsudek se vždy vztahuje k individuálnímu případu a nelze jej podřadit pod žádné obecně platné pravidlo. Tyto dva aspekty určují politickou relevanci cvičení. Jsou určena každému, kdo plně realizuje lidský život tím, že se hlásí k široce chápané účasti na společném světě. Podílí se tak na činnosti, která je, že výsadou člověka, že „(...) *ani zvíře, ani bůh nejsou schopni jednat*“⁷⁰, (nejsou schopni činu).

Politické fenomény nelze pochopit bez předchozího základního porozumění nejvýznamnějším pojmům a kategoriím Arendtové. Proto je nutné začít představením jejího elementárního rozlišení mezi filozofií a politikou a základních pojmů, které jsou pro její chápání politična významné: tedy pluralita, akce, veřejná sféra a moc. Hannah Arendtová ve svých esejích opakovaně zdůrazňuje, že napětí mezi filozofií a politikou panuje již od Platóna. V této souvislosti vychází z toho, že tradiční filozofické myšlenky mají vůči politice určitý druh nepřátelství a obracejí se takřkájíc proti politice. „*Pluralita lidských bytostí je ve vztahu k politice nejen conditio sine qua non, nýbrž conditio per quam. Žít*

⁶⁹ Ibidem, s. 374.

⁷⁰ Ibidem, s. 374.

pro člověka znamená – jak dosvědčuje latina, tedy jazyk snad nejvýsostněji politického národa, jaký známe – „prodlévat mezi lidmi“ (*inter homines esse*) a zemřít „přestat prodlévat mezi lidmi“ (*desinere inter homines esse*).⁷¹ Podmínky lidské existence – samotný život a země, natalita⁷² a mortalita, světskost a pluralita – na druhé straně nikdy nemohou vysvětlit „člověka“ nebo dát odpověď na otázku, co a kdo jsme, a sice z toho jednoduchého důvodu, že žádná z nich nepodmiňuje lidskou existenci absolutně.⁷³

Arendtová vychází z fenoménu natality, chápaného jako spontaneita, a z plurality jako společného v rozmanitosti. Politické je totiž něco, co je pro lidský život nezbytnou nutností pro život jednotlivce, tak pro život společenství. Lidé nejsou soběstační, ale jsou existenčně závislí na druhých, pak musí existovat zajištění existence, které se týká všech a bez něhož by lidské soužití nebylo možné. Středem myšlení Arendtové proto není starost o jednotlivce, ale o svět. „Zhotovování se uskutečňuje ve světě a pro svět, s jehož zásobou věcí zůstává ve stálém kontaktu. Jednání a promlouvání se uskutečňují v tkanivu vztahů mezi lidmi, jež samo vzniklo z vykonaného a vyřčeného, a musí s ním zůstávat ve stálém kontaktu.“⁷⁴

Arendtová se kriticky vymezovala proti bezhlavému optimismu nebo pesimismu, že existuje skrytá logika dějin vedoucí k triumfu svobody nebo k úpadku. Konkrétně upozorňovala na jednání ve společnosti: lhaní, obelhávání sebe sama, klam, vytváření obrazů se snahou popření rozdílu mezi pravdou a lží. Zdůrazňovala nepoddajnost se tendencím zoufalství a cynismu. „Své zkoumání významu důstojnosti politiky pojímala jako akt záchrany a obnovy – připomenutí reálné možnosti zakotvené v naší natalitě.“⁷⁵ Středem myšlení Arendtové proto není starost o jednotlivce, ale o svět.⁷⁶

⁷¹ Ibidem, s. 16.

⁷² Pozn. Základní podmínkou *natality* je, že je spjata více s jednáním, než s prací a se zhotovováním. Každým narozením dochází ke vstupu nového počátku. Tento počátek má schopnost začít něco nové, tj. schopnost jednat. In: ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 17.

⁷³ Ibidem, s. 20.

⁷⁴ Ibidem, s. 244.

⁷⁵ BERNSTEIN, Richard J. 2022. *Proč dnes číst Hannah Arendtovou*. Vydání první. Přeložil David SANETRŇÍK. Praha: Herrmann. S. 105.

⁷⁶ ARENDT, Hannah. LUDZ, Ursula. 2003. *Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlaß*. 8. Auflage. München; Zürich: Piper. S. 200.

Myšlení, které je pravdivé, může být východiskem z dané krize. Období krize nám umožňuje se začít radikálně ptát po smyslu bytí a po *smyslu dějinných (ideálních útvarů)*.⁷⁷ Krize nám dává možnost obnovy a sebeobnovy, tedy možnosti vyjít ze *zapomenutosti bytí*.⁷⁸

Její apel, abychom se bránili stažení se z politického života z důvodu, že v politice vládne korupce a nemravné arogantní jednání, které nelze nikterak napravit, by bylo chybným rozhodnutím, protože bychom nesli sami svůj díl odpovědnosti na tom nejhorším. „*Porozumět neznamená popřít odpor, vysvětlit bezprecedentní z precedentů nebo vysvětlit fenomény pomocí takových analogií a generalizací, že přestaneme vnímat dopad reality a šok zkušenosti.*“⁷⁹

Naším úkolem je umět přijmout odpovědnost za svůj politický osud, máme schopnost jednat společně, schopnost něco iniciovat, začínat a usilovat o naplnění svobody ve světě, klást důraz na veřejnou diskuzi o problémech ve společnosti, nést břemeno našeho století s vědomím, že nemůžeme popřít jeho existenci *a ani se pasivně nepodrobovat jeho tíze*.⁸⁰

Počátek, dříve, než se stane historickou událostí, je nejvyšší možností člověka; v politickém ohledu je totožný se svobodou člověka.“⁸¹ Arendtová se vymezovala se vůči stále většímu tlaku na ideologickou konformitu a ideologickou jednomyslnost vedoucím k nahrazování různých perspektiv ideologickou jedinou pravdou jedné ideologie, což je nejzlověstnější tendence jednání současného světa v rámci moderní masové doby společnosti.⁸² To vede ke zničení společenského a osobního života, který je založen na přirozené odlišnosti. Jednomyslnost v masové době tíhne k fyzické likvidaci lidí mající odlišné názory, je projevem fanatismu a hysterie. Jednomyslnost není výsledkem dohody.⁸³

⁷⁷ OLŠOVSKÝ, Jiří. 2005. *Slovník filosofických pojmů současnosti*. Vyd. 2., rozš. Praha: Academia. S. 100.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 100.

⁷⁹ ARENDT, Hannah. 2013. *Původ totalitarismu I-III*. 2. vyd. Přeložil Jana FRAŇKOVÁ. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. S.10.

⁸⁰ BERNSTEIN, Richard J. 2022. *Proč dnes číst Hannah Arendtovou*. Vydání první. Přeložil David SANETRŇÍK. Praha: Herrmann. S. 106.

⁸¹ ARENDT, Hannah. 2013. *Původ totalitarismu I-III*. 2. vyd. Přeložil Jana FRAŇKOVÁ. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. S. 645.

⁸² BERNSTEIN, Richard J. 2022. *Proč dnes číst Hannah Arendtovou*. Vydání první. Přeložil David SANETRŇÍK. Praha: Herrmann. S. 41.

⁸³ *Ibidem*, s. 42.

Ruský spisovatel a filosof F. M. Dostojevský napsal, že: „(...) Jsme všichni odpovědni za všechny a za všechno přede všemi, a já víc než ti druzí.“⁸⁴ Slovy Emmanuela Lévinase máme jednat v duchu asymetrické zodpovědnosti, který konstatuje že: „(...) má odpovědnost je totální, protože odpovídám za všechny ostatní a za všechno, co se jich týká, i za jejich vlastní odpovědnost. „Já“ má ve srovnání s druhými vždy určitou odpovědnost navíc.“⁸⁵

„Spravedlnost má smysl jen tehdy, pokud zachovává ducha ne-inter-esovanosti, jímž je prodchnuta myšlenka odpovědnosti za druhého člověka. Já se v podstatě nikdy nevymyká ze své „první osoby“; na „já“ stojí svět. Subjektivita se ustavuje zároveň s tím, jak jí připadá odpovědnost za druhého, a jde až tak daleko, že druhého zastupuje. Bere na sebe úděl rukojmího. Subjektivita jako taková je především rukojmí; je odpovědná natolik, že pyká za ty druhé.“⁸⁶

Solidaritě Arendtová definuje jako politický postoj, protože na rozdíl od soucitu zachovává odstup a kritický nezávislý úsudek. V souladu s tím není moc státu založena na poslušnosti poddaných, ale na aktivní podpoře a dobrovolném souhlasu občanů. Občané musí mít možnost veřejně vystoupit (jednat). Úkolem politiky je starost o svět. Kdyby byl smyslem a účelem politiky člověk, vedlo by to téměř nevyhnutelně k výchovné diktatuře a teroru ctností, protože pak by šlo o změnu člověka. Svobodu lze vnímat a prožívat smysly. Svoboda se musí uskutečňovat ve světě a může se uskutečňovat pouze v jednání, protože teprve v řeči a jednání se objevuje individualita a odlišnost člověka.⁸⁷

Svoboda není cílem, není dobrem, není stavem, který lze realizovat mimo jednání. Předmět a záměr, tedy to, čeho má být dosaženo, nejsou pro jednání konstitutivní. Konstitutivní je pouze způsob jeho provedení. V tomto smyslu vyžaduje jednání virtuozitu,

⁸⁴ HEŘMANOVÁ, Jana, 2012. *Etika v ošetrovatelské praxi*. Praha: Grada. Sestra (Grada). S. 62. In: DOSTOJEVSKIJ, Fedor Michajlovič. 1965. *Bratři Karamazovi: román o 4 dílech s epilogem*. 7. vyd., (v SNKLU 1. vyd.). Praha: SNKLU. 2 sv. Spisy / Fjodor Michajlovič Dostojevskij; sv. 10, 11. Knihovna klasiků., s. 331.

⁸⁵ LEVINAS, Emmanuel a Miroslav PETŘÍČEK, 2009. *Etika a nekonečno*. 2. vyd. Přeložil Věra DVOŘÁKOVÁ, přeložil Miloš REJCHRT. Praha: OIKOYMENH. Oikúmené (OIKOYMENH). S. 213-214.

⁸⁶ Ibidem, s. 214.

⁸⁷ SCHULZE-WESSEL, Julia. 2013. *Ambivalenzen der Ordnung. Der Staat im Denken Hannah Arendts*. Wiesbaden: Springer VS. S.233–224.

dovednost v jeho provádění. Virtuozita těch, kdo jednají, se projevuje pouze při provádění činnosti, je vázána na její vykonávání.⁸⁸

3.1 Myšlení, soudnost, banalita zla

Arendtové filosofické myšlení je postaveno na vztahu myšlení a vůle. Její uvažování je ovlivněno Heideggerovským myšlením. Co je myšlení? Myslet znamená, že jsme schopni se odvrátit od světa jevů. Každá naše myšlenka je podmíněna představivostí nesoucí svobodu. Prostřednictvím představivosti se vyvazujeme ze světa. Ze světa, kde reagujeme na podněty. Martin Heidegger v knize *Konec filosofie a úkol myšlení: německo-česky*⁸⁹ konstatuje že všichni lidé potřebují v rámci výchovy k myšlení mít předtím povědomost, tedy mít vědění o tom, *co znamená být či nebýt vychováván k myšlení*.⁹⁰

Konkrétně Heidegger a Arendtová odkazují na myšlení Aristotela (IV. kniha *Metafyziky* (1006a nn.). „*Je to totiž nevzdělanost, jestliže nenahlížíme, pro co je třeba hledat důkaz, a pro co toho třeba není.*“⁹¹ Odkazuje tak na základní způsob myšlení Řeků a řeckou existenci jako *Αλήθεια*, jako *neskrytost toho, co je zde, jeho odkrytí, jeho sebe-ukazování*, co se ve fenomenologickém myšlení z hlediska aktů vědomí děje tak, že *fenomény vyjevují sebe samy*.⁹²

Arendtová v díle *Život ducha* odkazuje na Sókratovo myšlení: „*(...) Myslet a být plně živ je totéž, a z toho plyne, že myšlení musí vždy začínat nanovo; je to aktivita doprovázející život a týká se pojmů jako spravedlnost, blaženost, ctnost, které nám dává sám jazyk vyjadřující smysl všeho toho, co se děje v životě a s čím se setkáváme, dokud jsme naživu.*“⁹³

⁸⁸ Ibidem, s. 224.

⁸⁹ HEIDEGGER, Martin, 2021. *Konec filosofie a úkol myšlení: německo-česky*. Třetí, opravené vydání. Přeložil Ivan CHVATÍK. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. S 37–38.

⁹⁰ Srov., viz tamtéž, s. 37.

⁹¹ Pozn: „*(...) Někteří sice, nemajíce dostatek filozofického vzdělání (apaidusiá), žádají důkaz (apodeixis) také pro to; neboť je to jenom nedostatek vzdělání, nezná-li se, pro co je třeba hledat důkaz a pro co nikoli. Vždyť důkaz pro všechno je vůbec nemožný; neboť by se šlo bez omezení, takže by se tak nic nedalo dokázat* In: ARISTOTELÉS, 2003. *Metafyzika*. 2. vyd. Přeložil Antonín KRÍŽ. [Praha?]: Rezek. S. 100.

⁹² HEIDEGGER, Martin, 2021. *Konec filosofie a úkol myšlení: německo-česky*. Třetí, opravené vydání. Přeložil Ivan CHVATÍK. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. S. 51.

⁹³ ARENDT, Hannah. 2020. *Život ducha*. V tomto překladu první vydání. Přeložil Petr REZEK. Knihovna novověké tradice a současnosti. Praha: OIKOYMENH. S. 175–176.

Myšlení, které se obrací samo k sobě, nazývá Arendtová reflexí. V kontextu, o němž zde hovoříme, se však toto obracení zpět vztahuje výhradně k vlastnímu nitru. Díky introspekci člověk získává svobodu, protože ve své izolaci uniká zraňujícím a znepokojujícím silám světa. Získává tak neomezenou potenci, protože již není omezován nevypočitatelnými důsledky svého jednání.⁹⁴ Konkrétně Arendtová odkazuje na výrok I. Kanta o myšlení. *"Myslet sám za sebe znamená hledat nejvyšší kámen pravdy v sobě samém (tj. ve vlastním rozumu); a maximou myslet sám za sebe v každé době je osvícení."*⁹⁵

Arendtová však nepatří k myslitelům, kteří zcela opouštějí tradici metafyziky, ale naopak ukazuje nám dobrým fenomenologickým způsobem, jak metafyzické myšlení vzniká. Jinými slovy, klade si otázku po konstitutivních podmínkách metafyziky v procesu samotného myšlení. Arendtová popisuje fenomén myšlení jako způsob, jakým myslíme, když se s někým setkáváme a následně o tomto setkání přemýšlíme.⁹⁶

Proces myšlení, který odkazuje na osobní zkušenost interakce nacházíme u Arendtové, v přednášce *O zlu*⁹⁷. Myšlení jako činnost může vzniknout z jakékoli události. Jako příklad můžeme uvést nějakou událost, která se udála na ulici, nebo jsme byli vtaženi do nějaké události a poté jsme začali uvažovat o tom, co se stalo. Tuto událost, tento příběh se snažíme uvést do nějaké formy. Událost je to, co se stává příběhem, co můžeme vyprávět, prostřednictvím paměti. Tento způsob uvedení příběhu do formy je určitým druhem myšlení

⁹⁴ HECKER, Héra. 2021. *Berührbarkeit als conditio humana: Emotionale Phänomene in Hannah Arendts politischem Denken*. Band 24. Bielefeld: Transcript Verlag. S. 26.

⁹⁵ KANT, Immanuel: *Was heißt: sich im Denken orientieren?* (1786), in: *Werke in zehn Bänden*, Bd. 5, *Schriften zur Metaphysik und Logik*, hg. v. Wilhelm Weischedel, Darmstadt 5, 1983. S. 283.

⁹⁶ SALZBERGER, Florian, [2016]. *"Kein Mensch hat das Recht zu gehorchen": Hannah Arendts Philosophie des Umgangs im Anschluss an die Narrativitätskonzeption ihres Spätwerkes*. Originalausgabe. Freiburg; München: Verlag Karl Alber. S. 141–142.

⁹⁷ Ponz. „Některé otázky morální filozofie“ je název přednášky Hannah Arendtové v roce 1965 na New School for Social Research v New Yorku. Rukopis je uložen v Kongresové knihovně, publikoval ho Jerome Kohn v časopise *Responsibility and Judgment* v roce 2003. Arendtová ve svých úvahách objasňuje problematiku totalitní destrukce mravní soudržnosti celé společnosti, která se téměř nesetkala s odporem, již nelze chápat v rámci pojmů a kategorií tradice, ale pouze v horizontu rozchodu s tradicí. Jde o hermeneutickou kritiku morálně-filosofické navazující tradice. In: HEUER, Wolfgang. HEITER, Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 115.

pro následnou komunikaci s ostatními.⁹⁸ Arendtová popisuje tento proces myšlení, který odkazuje ke konkrétně prožité interakci, jako proces zpracování do příběhu.⁹⁹

Florian Salzberger se věnoval problematice myšlení z pohledu Hannah Arendtové. Máme tím na mysli jeho knihu *Žádný člověk nemá právo poslouchat. Hannah Arendtová: filozofie jednání v návaznosti na koncepci narativity v jejím pozdním díle*. Jak souvisí myšlení s lidským Selbst (Já), se sebou samým – mit Selbst? Arendtová popisuje myšlení jako vztah k sobě samému nebo jako rozhovor, jednání se sebou samým.¹⁰⁰ Myšlení, jako jednání se sebou samým, je specifickým způsobem zakotveno v jednání s druhými.¹⁰¹ Lidé, kteří myslí, jsou připraveni nést svůj díl zodpovědnosti sami za sebe. Nemohou si osvojit všechno, nemohou žít se vším, ale sami omezují své jednání. V situacích, kdy jsou nuceni jednat proti svým vlastním pocitům, raději půjdou příkladem, než aby se podřídili vnějším omezením. Arendtová dává Kantově schopnosti reflexivního soudu existenciální nádech.¹⁰² Stejně jako při reflexivním souzení nevíme přesně, co tvoří to, co je souzeno.¹⁰³ Když soudíme, jednáme tak, jako bychom věděli, co je to například fenomén *krása*. Ve skutečnosti pouze předpokládáme, co pojem *krása* může být.¹⁰⁴ Co však přesně víme, je to, co něco není, a to svým posuzováním vylučujeme. Arendtová dává této schopnosti usuzování existenciální nádech tím, že ji bere jako naši ústřední schopnost posuzovat situace druhých.¹⁰⁵ Takovýto

⁹⁸ HEUER, Wolfgang. LÜHE, Irmela von der, 2007. *Dichterisch denken. Hannah Arendt und die Künste*. Göttingen: Wallstein Verlag. S. 217.

⁹⁹ ARENDT, Hannah. 1985. *Das Urteilen: Texte zu Kants Politischer Philosophie – Dritter Teil zu 'Vom Leben des Geistes'*. München; Zürich: Piper. S. 96.

¹⁰⁰ ARENDT, Hannah. 1979. *Vom Leben des Geistes. Band 2. Das Wollen*. München: Piper. S. 187.

¹⁰¹ SALZBERGER, Florian, [2016]. *"Kein Mensch hat das Recht zu gehorchen": Hannah Arendts Philosophie des Umgangs im Anschluss an die Narrativitätskonzeption ihres Spätwerkes*. Originalausgabe. Freiburg; München: Verlag Karl Alber. S. 145.

¹⁰² SALZBERGER, Florian, 2015. *Denken in Geschichten als Umgang mit sich selbst. Zu Hannah Arendts Konzeption des menschlichen Selbst*. Leiden, The Netherlands: Brill. S. 114. IN: GOEDERT, Georges. SCHIERBEL, Martina. 2015. *Perspektiven der Philosophie. Neues Jahrbuch 2015*. [online]. Band 41–2015. Leiden: Brill. ISBN 9789004307032 [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004307032/B9789004307032_007.xml>.

¹⁰³ SALZBERGER, Florian, [2016]. *"Kein Mensch hat das Recht zu gehorchen": Hannah Arendts Philosophie des Umgangs im Anschluss an die Narrativitätskonzeption ihres Spätwerkes*. Originalausgabe. Freiburg; München: Verlag Karl Alber. S. 149–150.

¹⁰⁴ ARENDT, Hannah. LUDZ, Ursula. 2003. *Denktagebuch 1950–1973*. München–Zürich: Piper. S. 569.

¹⁰⁵ SALZBERGER, Florian, 2015. *Denken in Geschichten als Umgang mit sich selbst. Zu Hannah Arendts Konzeption des menschlichen Selbst*. Leiden, The Netherlands: Brill. S. 114–115. IN: GOEDERT, Georges. SCHIERBEL, Martina. 2015. *Perspektiven der Philosophie. Neues Jahrbuch 2015*. [online]. Band 41–2015. Leiden: Brill. ISBN 9789004307032 [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004307032/B9789004307032_007.xml>.

příběh je příkladem spravedlivého jednání nebo příkladem přátelství, dobročinnosti. Nutno zdůraznit, že se nelze dobrat přesného významu daného pojmu (fenoménu), který nelze nikdy přesně nenahlédnout. Nikdy nebudeme mít přesný koncept lásky, přátelství, spravedlnosti. Budeme mít pouze soubor zapamatovaných narativních příkladů, které budou vycházet z vlastních zkušeností, příkladů a příběhů. Budeme tedy vycházet jen z premise, co by mohla být láska, přátelství nebo spravedlnost. Proč? Protože "ta" láska, „ta“ spravedlnost, "to" přátelství neexistují. Myslíme tím neexistenci zde na zemi. Existují pouze jen situace a prožité příklady, které více či méně odpovídají danému významu. Informaci o tom nám poskytuje cit, který přichází se vzpomínkou. Nebo jiným kritériem může být pocit sebezpohrdání. Kdybych chtěl žít spravedlivě, jako člověk, musel bych sebou pohrdat nebo bych už nemohl žít sám se sebou, proto toto jednání ve svém existenciálním naplnění vylučuji.¹⁰⁶

Myslíci lidé tedy mají určité vědění o tom, co něco podle nich není, a vylučují to ve svém vlastním existenciálním naplnění, ačkoli v pozitivním smyslu nevědí, co něco je, skrze toto vyloučení se v existenci dochází k existenciálně proměně.¹⁰⁷ Jde o jedinečný příklad toho, co se pro ně stalo pochybným. Tento prožítý příklad, i když to sám myslitel nezamýšlel, může následně v aktivní interakci podnítit ostatní k přemýšlení nebo k hledání. Myšlení je založeno na jednání s druhými a zpětně vstupuje i do jednání s druhými, neboť způsob myšlení se nejprve projevuje v jednání s druhými, a to v ἦθος (ethosu) neboli charakteru tohoto člověka.¹⁰⁸ Myšlení nám dává smysl a směr To nám dává možnost žít plnější život.

Absence myšlení u lidí, kteří slepě přijímají povely druhých (nemyslíci lidé) si nekladou otázky. Nemusí zdůvodňovat svá rozhodnutí. Ospravedlnění jednání se přesouvá do roviny jazyka, a tím se vzdávají existenciální odpovědnosti. Bezmyšlenkovitost se stává základem pro nevázané jednání. Prototypem takového bezmyšlenkovitého člověka byl Adolf Eichmann, který své činy ospravedlňoval tím, že pouze plnil příkazy druhých, a proto nebyl

¹⁰⁶ SALZBERGER, Florian, 2015. *Denken in Geschichten als Umgang mit sich selbst. Zu Hannah Arendts Konzeption des menschlichen Selbst*. Leiden, The Netherlands: Brill. S. 106, s. 113–114. IN: GOEDERT, Georges. SCHIERBEL, Martina. 2015. *Perspektiven der Philosophie. Neues Jahrbuch 2015*. [online]. Band 41–2015. Leiden: Brill. ISBN 9789004307032 [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004307032/B9789004307032_007.xml>.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 113–114.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 114.

za své činy odpovědný.¹⁰⁹ Arendtová konstatuje, že: „(...) Žádná lidská bytost nemá (...) právo pouze poslouchat.“¹¹⁰ Nikdo nemá právo přenášet odpovědnost na druhé, protože každý zdravý člověk dokáže přemýšlet a ptát se sám sebe, nezávisle na příkazech a rozkazech druhých. Nikdo, kdo přemýšlí, bez ohledu na to, jak rozdílný může být obsah a výsledky přemýšlivého rozhovoru, nemůže konstatovat, že může žít v přátelství s vrahem nevinných lidí, jak tomu bylo v případě Adolfa Eichmanna. I když je většina lidí vinna velkými mravními zločiny, ti, kteří spolupracovali, nebyli ve skutečnosti zločinci. Lidé si zvolili dodržování pravidel v prokazatelně zločinném režimu. Arendtová poukazuje na to, že každý, kdo sloužil režimu, souhlasil se stupněm násilí, i když měl jiné možnosti se rozhodnout (a ty mohly být fatální pro daného jedince). Proti zlu je nutné se vždy vymezit. V opačném případě jde o vyjednávání se zlem, kdy se člověk stává součástí zla. Toto zlo pak pohlí daného jedince.

V knize *Understanding and Politics* Arendtová popisuje situaci, že nekontrolovatelná přísná logičnost bez kontroly vede k dedukcím ze zdánlivě samozřejmého tvrzení. Dochází tak ke ztrátě kritické reflexe a k nahrazení zdravého rozumu. Příliš snadno se „(...) pravda stává skutečně tím, co někteří logikové předstírají, že je, totiž konzistenci“¹¹¹. Arendtová důrazně nabádá ke kladení otázky typu: Je to pravda? Pravda „má vždy něco zjevného, zatímco konzistence je pouze způsob, jak do sebe výroky zapadají, a jako taková postrádá sílu jevení se“.¹¹²

Arendtová poukazuje na totalitarismus, a zvláště na případ Eichmanna, jako na politický fenomén, který umožnil bezprecedentní formy kriminálního jednání, a následně k promýšlení nových přístupů v oblasti judikatury a legislativy. Adolf Eichmann ve svých výpovědích vždy tvrdil, že „není vinen podle obvinění“ u každého jednotlivého obvinění

¹⁰⁹ ARENDT, Hannah; FEST, Joachim. LUDZ, Ursula, 2011. *Eichmann war von empfindlicher Dummheit: Gespräche und Briefe*. München [u.a.]: Piper. S. 46.

¹¹⁰ SALZBERGER, Florian, 2015. *Denken in Geschichten als Umgang mit sich selbst. Zu Hannah Arendts Konzeption des menschlichen Selbst*. Leiden, The Netherlands: Brill. S. 115. IN: GOEDERT, Georges. SCHIERBEL, Martina. 2015. *Perspektiven der Philosophie. Neues Jahrbuch 2015*. [online]. Band 41–2015. Leiden: Brill. ISBN 9789004307032 [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004307032/B9789004307032_007.xml>. In: ARENDT, Hannah; FEST, Joachim. LUDZ, Ursula, 2011. *Eichmann war von empfindlicher Dummheit: Gespräche und Briefe*. München [u.a.]: Piper. S. 44.

¹¹¹ ARENDT, Hannah. 1994. *Essays in understanding*. New York; San Diego; London: Harcourt Brace. S. 317.

¹¹² Ibidem. s. 309.

tvrdil, že: „(...) Neměl jsem nic společného se zabíjením Židů. Nikdy jsem nezabil Žida, ale nikdy jsem nezabil ani nežida – nikdy jsem nezabil lidskou bytost“¹¹³. Ačkoli Eichmann v procesu připustil svoji hlavní roli při organizování transportu obětí do táborů, používal stejný naučený byrokratický jazyk té doby; byl to jediný způsob, jak se mohl vyjádřit k daným událostem a zločinům.

„Naučení, které si bylo možno odnést z Jeruzaléma, bylo následující: právě tato vzdálenost od skutečnosti a tato nepřítomnost myšlení je s to způsobit větší zkázu než všechny instinkty ke zlu dohromady, které možná člověk v sobě má.“¹¹⁴ Jde o fenomén, v němž pachatel odhaluje především mimořádnou povrchnost, jakou předvedl Eichmann: fenomén banality zla. Navzdory samotnému rozsahu zločinů pachatel neprojevil nic jiného než nepochopitelný nedostatek soudnosti a selhání myšlení.

Myšlení a soudnost jsou úzce vzájemně propojené, doplňují se.¹¹⁵ Arendtová chápe *myšlení* jako pohyb, kde předmětem jsou věci obecné a minulé. V pohybu *myšlení* dochází k rozkládání obecných pojmů. Tento pohyb není sám a potřebuje pohyb *soudnosti*. *Soudnost* je pohybem, kde je člověk součástí veřejné sféry, v prostředí mezi lidmi. Tedy v prostoru, kde myšlení je očištěno od obecných pojmů, kdy je člověk schopen soudit v konkrétní fenomenalitě. Soudnost je úzce propojena s etickým nárokem, že člověk má povinnost myslet z pohledu druhého. Arendtová vychází z pojetí soudnosti podle I. Kanta, kdy z oblasti estetiky převezme terminologii do oblasti politiky. Dochází tak k závěru, že v morálce nelze stanovit platná univerzální pravidla. Soudnost je schopnost nahlédnout morální problém z perspektivy druhého. Tedy umět odhlédnout od svého názoru a umět převzít názor druhého, představit si tedy jeho vlastní soud o sobě samém, který bude s největší pravděpodobností odlišný od našeho. Podle Arendtové nemá docházet k přebírání soudů druhých, ale k respektování druhých a umění vzít do úvahy soudy druhého. Arendtové

¹¹³ ARENDT, Hannah. 2019. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOÚŠ. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 31.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 318.

¹¹⁵ ARENDT, Hannah, 1994. *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*. New York: Penguin Books. S. 135. In: ARENDT, Hannah. 1992. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press, S. 43.

pohled na hodnotu soudu nemá být v intencích subjektivního nebo objektivního pojetí, ale v oblasti reprezentativní a intersubjektivní.¹¹⁶

3.2 Banalita zla

V další části se budeme věnovat pojmu banalita zla.

Banalita zla spočívá v tom, že absencí myšlení nemusíme ztratit svědomí, tedy schopnost jednání a dialogu (rozhovoru) se svým Já (nejniternější komnata našeho Já), ale že můžeme vnitřní dialog rozhovoru s Já potlačit, jako tomu bylo v případě Adolfa Eichmanna. Tento způsob selhání sebereflexe (duševní schopnosti) je základním kamenem pro vznik banálního zla. Člověk přijímá nekriticky, bez myšlení, příkazy druhých, fakticky odmítá tyto příkazy ve svém myšlení problematizovat a soudit. Tím se podle Arendtové vzdal být lidskou osobou.¹¹⁷ Jde o absenci konajícího se Já, které by mělo předcházet podřizování se zákonům. Eichmann se tak snažil svoji zodpovědnost za své jednání ospravedlnit povinností dodržovat zákony. Tuto rétoriku se snažili využít ve svých obhajobách za spáchané zločiny proti lidskosti mnozí další zločinci souzení za totalitní praktiky. Máme tím na mysli nedostatečné potrestání lidí, kteří se v Československu podíleli na systematické likvidaci nepohodlných osob, odpůrců režimu.

Arendtová tak kriticky upozornila na fakt, že myšlení, soudnost a chtění, jsou v protikladu s Eichmannovým odkazem na povinnost dodržovat zákony. Arendtová tak odhalila významnou trhlinu v Kantově učení o zodpovědnosti. Kant zbavil člověka zodpovědnosti za důsledky svého jednání formou poslušnosti morálnímu zákonu (poslušnosti univerzálně platnému rozumu), tedy dodržování principu, nikoliv reflektování situace v konkrétním daném případě.¹¹⁸ Do popředí je uveden rozum, který není rozhovorem se sebou samým, ale rozumem, který je zákonem, povinností, který musí člověk poslouchat (rozum se stává

¹¹⁶ ČECHVALA, Ondrej, 2014. *Banalita zla ako ohrozenie zmysluplnosti ľudského konania*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. S. 54–55.

¹¹⁷ Ibidem, s. 66.

¹¹⁸ Ibidem, s. 65.

důstojností). Podle Arendtové jde o diktát rozumu postavený na bezpodmínečné poslušnosti vůči morálnímu zákonu.¹¹⁹

Arendtová vychází z Augustinova Sókratova pojetí o vnitřním hlase, co máme a nemáme dělat, s odkazem, že odpůrci fašistického režimu neposlouchali koncepty o povinnosti a řídili se svým svědomím.¹²⁰ Člověk nebyl chápán jako samoúčel. Ve vyhlazovacích a koncentračních táborech šlo o efektivní funkčnost a organizaci, kde cílem, jako prostředek byla technická racionalita. Racionalita se stala účelem. Zásadní hodnotou se stala poslušnost.¹²¹

Zároveň Arendtová reflektuje dva typy vůle. Vůli, která poslouchá a vůli, která rozkazuje.

Mezi zručností činů a povrchností konatele byla propast, tedy skutečnost, že nevznikly z přímého rozhodnutí vůle. Arendtová zdůraznila svůj údiv nad fenoménem, který odporuje všem současným teoriím zla. Věděla, že „*jakákoli teorie odvozená z tohoto jevu, by byla v rozporu s jistými tradičními představami o charakteru zla a povaze lidské podlosti*“.¹²² Z hlediska promýšlení dané kauzy bylo jedním z hlavních ponaučení, které si Arendtová z procesu s Eichmannem odnesla, podle jejích slov: „*Nejlepší ze všech budou ti, kteří vědí alespoň jednu věc jistě: že dokud budeme žít, jsme odsouzeni žít sami se sebou, ať se stane cokoliv*“¹²³

Je tragické a příznačné, že filozofii mohou citovat ti, kdo neumějí myslet ani soudit, a citovat ji správně, i když, jako v Eichmannově případě, s povrchností, která ničí svět. Takové nepochopení myšlení stírá smysl slov a činů, událostí a faktů. Dalo by se to vyjádřit ještě důsledněji: ztrácí se základní souvislost myšlení a práva. Jako by se myšlení a občanství rozešly. Nic smysluplného a světoborného nemůže přežít. Politický smysl Arendtové se objevuje, i když jen krátce, v její diskusi o Sókratovi. Člověk, který učí myslet a je schopen nás nějakým způsobem přimět myslet, je někdo, kdo "netouží být vládcem lidí" a také se "nepodřizuje pokorně tomu, aby mu bylo vládnuto". Tato druhá formulace

¹¹⁹ Ibidem, s. 65.

¹²⁰ Ibidem, s. 65.

¹²¹ Ibidem, s. 194.

¹²² HEUER, Wolfgang. HEITER, Bernd. ROSENMÜLLER, Stefanie. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 111–113.

¹²³ Ibidem, s. 113.

kupodivu není vnímána jako politická. Naznačuje, že myšlení a svoboda spolu souvisejí. Myšlení a pravidla pro ni byly v rozporu, a když se myšlení a konání rozdělí, podle formulace Arendtové v knize *The Human Condition* "prostor svobody se ztrácí". Ačkoli Arendtová nejde ve své úvaze o Sókratovi tak daleko, aby z toho něco takového vyvodila, dalo by se říci, že Sókrates byl ve své snaze spojit "myšlení a konání" nejen nejsvobodnějším z lidí, ale do značné míry učil jistému druhu svobody. Svobody, která by ovšem v určitém okamžiku musela být považována za politickou. Co se tedy stane s "odchodem ze světa"? Jak ukázal Sókratés, člověk se může ze světa stáhnout, ale musí se do něj vrátit. Sókratés totiž věřil, že může ostatní učit nejen myšlení, ale i ctnosti. Zda se mu to podařilo, nebo ne, je vzhledem k pozdějšímu chování některých jeho známých "partnerů" v myšlení otázkou. Dalo by se však říci, že Sókratés v to věřil, protože myšlení souvisí se svobodou.¹²⁴

Vzhledem k řecké polis to vlastně není až tak přitažené za vlasy. Člověk, který je nucen myslet a nutí nás všechny myslet, tak nečiní pro nějaké vzdálené či vyčleněné místo, ale v běžném, žitém životě mezi námi všemi. Jde o to, aby dokázal být někým, kde se myšlení a konání mohou společně protknout. Vztahovat myšlení a konání, jakkoli jsou rozdílné, je životně důležité. Arendtová uvádí na začátku knihy *Život ducha. Myšlení*, že musíme umět odpovědět na nemyšlení. Učit myšlení v běžném životě, na agoře, na trhu, v rámci životních potřeb, znamená učit jistému druhu občanství, učit tomu, co by se dalo nazvat povinností myslet, nebo ještě lépe, učit právu a odpovědnosti a uvádět v život myslící lidi.

Přestože tato otázka byla položena ve vztahu ke genocidě Židů, může být brána obecně jako aktuální v každé době ve vztahu k banalitě agrese, zlu, násilí.

Arendtová se snažila ukázat na konkrétních případech, že jedinec vstupuje do společenství, ve kterém je jeho součástí (členem). Svým jednáním může přetvářet svět, jako lásku k světu. Máme tím na mysli příběhy odvážných lidí, kteří se postavili proti totalitním režimům a teroru s cílem, aby tento společný svět mohli předat dalším, kde člověk může žít. Arendtové odkazuje na fenomén zodpovědnosti za naše subjektivní jednání, za jednání druhých a za celé společenství. Rozlišila kolektivní a politickou zodpovědnost a kolektivní a politickou vinu. V případě lidského jednání a morálního rozhodování je

¹²⁴ Ibidem, s. 113.

středem naše Já. V politickém rozvažování a jednání je centrálním bodem svět.¹²⁵ Podle Arendtové by měl člověk žít morálně raději v rozporu se světem než žít život v rozporu se sebou samým. Politické jednání a posuzování jsou tedy výchovnými procesy individuálního a komunitního sebepoznávání.

Člověk ve veřejném prostoru má mít schopnost odlišit zlo¹²⁶ od dobra, krásné od ošklivého, pravdu od nepravdy (lži), což ho má vést ke smysluplnému jednání. Ve veřejném prostoru jsou tyto názory podrobeny kritické diskuzi. V současné době se stává, že lhostejnost při soudech nebo absolutní odmítnutí posouzení vlastního jednání z pozice druhých může vést k banalizování.

3.3 Morálka v pojetí Arendtové

Morálku chápe jako starost o lidskou duši. Myšlení má být rozhovorem se sebou samým s hlasem sokratovského daimónia, kladením otázek, zda může člověk sám se sebou žít bez rozporů v souladu s morálními normami (původ norem sahající do náboženství), za splnění kritéria dobrého jednání. Podle Arendtové tento způsob morálky nevede ke kolektivní zodpovědnosti. Jednotlivec nese zodpovědnost za své autonomní jednání v rámci individuální zodpovědnosti. Morálky je jen prostředkem k vlastnímu osvobození se od nemocného systému. Tato morálka může změnit člověka, protože předmětem zájmu je jednotlivec v jeho jedinečnosti. Nemůže změnit druhé, svět a okolí.¹²⁷ Tím Arendtová definovala oddělení politiky od morálky jako dichotomický vztah oddělení soukromého prostoru (starost o sebe sama) od veřejného (starost o svět)¹²⁸. Arendtová tak vyjádřila svůj

¹²⁵ ČECHVALA, Ondrej, 2014. *Banalita zla ako ohrozenie zmysluplnosti ľudského konania*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. S. 140. In: ARENDT, Hannah. 2005. *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken books, S. 153.

¹²⁶ Pozn. Arendtová nezachází se zlem z hlediska morálky (srov. LG 1, 15; Über Böse, S. 75 f.) nebo emocionálního světa (srov. Über Böse, S. 96), ale z hlediska myšlení. Hrůza zla spočívá v lhostejnosti, kterou Arendtová nazývá bezmyšlenkovitostí nebo absencí myšlení. In: HEUER, Wolfgang. HEITER Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 335.

¹²⁷ ČECHVALA, Ondrej, 2014. *Banalita zla ako ohrozenie zmysluplnosti ľudského konania*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. S. 141.

¹²⁸ Pozn.: Arendtová v případě morálních norem v politice konstatuje, že musí naplňovat princip odpuštění, jako možnost překonat konflikty z minulosti a princip závaznosti jednání člověka do budoucnosti. Tyto principy mají mít aktivizující prvek pro politické jednání v nepředvídatelnosti událostí v proměnách času. In: ibidem, s. 141. ARENDT, Hannah. 1998. *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press 1998. S. 236-245.

nesouhlas a nedůvěru k univerzálním normám, protože morální normy podléhají proměnám v čase. Jako příklad uvádí proměnu hodnot v Německu před druhou světovou válkou a po ní.¹²⁹

3.4 Kolektivní vina

V případě pojetí viny odmítla Arendtová kolektivní vinu (vinu Němců), jako nepřijatelnou, protože přesouvá důraz viny konkrétních aktérů za zločiny na vinu celé společnosti. Individuální vina jako morální zodpovědnost se váže k jednotlivci. Pouze politická kolektivní vina je přípustná. V tomto případě K. Jaspers provedl hlubší diferenciaci fenoménu viny. Vinu rozdělil do čtyř kategorií: morální, politickou, kriminální, metafyzickou.¹³⁰ Morální a metafyzická vina spadá do sféry soukromé, protože souvisí s jednotlivcem (individuem). Člověk musí zevnitř nahlédnout svoji vinu. V opozici stojí společná vina lidí – politická a kriminální. Jaspers na rozdíl od Arendtové nemá přesně oddělenou hranici mezi světem politiky a morálky, jako je tomu u Arendtové (morálka je starostí o duši, nemá přístup do politiky – jde o zdroj problémů).¹³¹ Jaspers vychází z premise, že lidská osobnost uvědoměním si morální viny může vstoupit do sféry politiky, kde může přijmout politickou zodpovědnost. Ve svědomí se učíme přijmout a pochopit morální vinu, tedy učíme se přijmout zodpovědnost za minulost, tedy za vinu našich předků a otců.¹³²

Arendtová definuje vinu jako individuální, nikoliv jako kolektivní, protože pojem viny je pak překroucen a vede k oslabování politické angažovanosti.¹³³ Morální pojmy v politice zcela odmítla vyjma slibu a odpuštění. Narodili jsme se do kolektivního *MY*. Zodpovědnost za situaci ve státě nesou jak primární aktéři, tak i pasivní participující lidé, kteří pasivně plní přidělené úkoly. Morálka v politice působí jako odpuštění do minulosti a jako slib

¹²⁹ Ibidem, s. 140.

¹³⁰ Ibidem, s. 143.

¹³¹ Ibidem, s. 143.

¹³² Ibidem, s. 144.

¹³³ Ibidem, s. 144.

do budoucnosti, což má vyvážit naši zásadní nejistotu bytí ve světě, což zakládá naši zodpovědnost za společný svět.¹³⁴

Aristotelský pohled na rozumnost, jako rozkrývání jednotlivostí a detailů nás vede k rozpoznávání lidského jednání a k nesamozřejmosti tohoto, co jsme zvyklí považovat za samozřejmé. Učíme se tak pěstovat v sobě pokoru ve vědomí si hranic a konečnosti našeho bytí.

Banální zlo, bezmyšlenkovité a nekritické přijímání společenských pravidel a porobení se tlaku autorit, je formou útěku od naší konečnosti, od složitosti životních situací a komplikovanosti skutečnosti. Zjednodušováním dochází k násilnému ohýbání morálních pravidel a plurality smyslů podle svévolných kritérií (podle Arendtové negací soudnosti pomáhající vymezení bytí v situaci).¹³⁵ Zlo může zdevastovat celý svět, je extrémní, ale ne radikální. Nemá kořeny, a protože nemá kořeny, nemá ani hranice.¹³⁶ Řešením je přítomnost plurality autorit, která vede k potlačení monopolu univerzálního výkladu skutečnosti dominantní autority.

¹³⁴ Ibidem, s. 146.

¹³⁵ Ibidem, s. 194, s. 196.

¹³⁶ HEUER, Wolfgang. HEITER Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 334.

4. Výchova

V úvodu si představíme vybrané definice pojmu *výchova* z pohledu Jana Průchy, Joachima Rittera, Hanse Mendla, vybraných filosofů Immanuela Kanta, Jana Patočky, Platóna, Radima Palouše.

V anglickém prostředí je výchova chápána jako *education*. Anglický výraz je společný pro výchovu a pro vzdělání. V českém a v německém prostoru je výchova (die Erziehung) oddělena o vzdělá(vá)ní (die Bildung). Výchova je záměrné systematické rozvíjení rozumových a citových vlastností člověka. Výchovou vedeme jedince k utváření postojů, ke způsobům chování v souladu s požadavky dané kultury a skupiny.¹³⁷

Průcha definuje výchovu jako proces cíleného záměrného řízeného působení na jedince – vychovávaného (dítě, adolescent) prostřednictvím vytváření a ovlivňování podmínek s cílem ovlivnit jeho osobnostní rozvoj (vlastní bytí se sebou samým – sebeuvědomění) ve vztahu s druhými., s přírodou a se společenstvím.¹³⁸ František Koukolík by dodal, že pochopit sebeuvědomování neznámá, že jsme pochopili jedince, ale pochopit v prostoru a v čase souvislost od molekul ke společenstvem a zpět.¹³⁹

Výchova a vzdělání jsou důležitým faktorem, který pomáhá člověku dozrát, tedy stát se dospělým. Proto je důležité předávat bohatství vědění a vychovávat. V opačném případě by to mohlo vést k tomu, že nebudeme mít už „žádné myslí, které by se mohly stát jejich dědici, zpochybnit to, co zdědily, uvažovat o svém dědictví a uchovávat je v paměti. Jedná se o to, že „naplnění“, kterého každá uskutečněná událost musí opravdu dosáhnout až v myslích těch, kdo potom vyprávějí její příběh a předávají dál její smysl, zúčastněným uniklo; a bez tohoto myslícího naplnění poté, co k činu dojde, bez artikulace, již se dosáhne jeho zapamatováním, prostě nezbyval žádný příběh, který by se dal vyprávět.“¹⁴⁰

¹³⁷ HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena, 2010. *Velký psychologický slovník*. Vyd. 4., V Portálu 1. Ilustroval Karel NEPRAŠ. Praha: Portál. S. 670.

¹³⁸ PRŮCHA, Jan (ed.), 2009. *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál. S. 19.

¹³⁹ KOUKOLÍK, František, 2013. *Já: o mozku, vědomí a sebeuvědomování*. Vyd. 2., přeprac. Praha: Karolinum. S. 9.

¹⁴⁰ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOÚŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 12.

Hans Mendl fenomén výchovy¹⁴¹ definuje jako pojetí výchovy, které se v současné době v pedagogice používá, vzniklo v kontextu pedagogických hnutí osvícenství, která pro sebe objevila pojem výchovy člověka: Cílem výchovy je člověk, tj. utváření osobnosti, která má reflexivní vztah k sobě samému, k druhým a ke světu, k náboženskému smyslu k Bohu a konstruktivně zpracovává okolní realitu (kulturu, přírodu, vědu, společnost): v tomto smyslu je výchova celoživotním procesem. Pro výchovnou koncepci osvícenství, humanismu a zejména německého idealismu je rovněž charakteristické zaměření na poznávající subjekt – výchova je vždy sebevýchovou – tím se výchova odlišuje od výchovy jako záměrného vnějšího působení a od socializace, jako neplánovaného utváření společenskými podmínkami. Pohled na vzdělání, který se v tradici západoevropských intelektuálních dějin zaměřuje na sebevzdělávající se subjekt, je proto třeba doplnit o funkční perspektivu: Vždy jde také o rozvíjení vztahu ke světu. Německý reformátor školství a filosof Wilhelm von Humboldt konstatoval na přelomu 18. a 19. století, že potřeba vzdělání je vlastní každému člověku a že každý člověk má právo na vzdělání. Od této doby dostává pojem vzdělání také politický rozměr (princip spravedlnosti). Podle článku 26 Všeobecné deklarace lidských práv OSN, je vzdělání lidským právem, je naplněním principu spravedlnosti ve vzdělání. Představuje důležitou výzvu pedagogické a vzdělávací politiky (Grümme¹⁴²). Školy, jako ústřední vzdělávací instituce, mají za úkol podporovat děti a mladé lidi v jejich vzdělávacím procesu a umožnit jim přístup ke světu různými způsoby.¹⁴³

Aspekt sebevýchovy vyplývá již z intranzitivního významu pojmu. Člověk nemůže „utvářet“ nikoho jiného, může ho pouze „vychovávat“. Zároveň je formální vzdělávání, ve smyslu dospívání subjektu, možné pouze prostřednictvím zapojení do předmětů vzdělávacích kurikul. Kategoriální chápání vzdělávání spojuje obě perspektivy a chrání před

¹⁴¹ MENDL, Hans. © 2019. *Taschenlexikon Religionsdidaktik*. München: Kösel. S. 31–32.

¹⁴² MENDL, Hans. © 2019. *Taschenlexikon Religionsdidaktik*. München: Kösel. S. 31–32. In: GRIMME, Bernhard. 2014. *Bildungsgerechtigkeit: eine religionspädagogische Herausforderung*. 7. Stuttgart: Kohlhammer. ISBN 978-3-170-24219-7.

¹⁴³ Ibidem, s. 31–32.

jednostranností: Vzdělávání není ani čistým seberozvojem, ani lineárním zprostředkováním a identickou reprodukcí obsahů (Klafki).¹⁴⁴

V německém Historickém slovníku filosofie od Joachima Rittera je etymologický význam slova *výchova* (die Erziehung)¹⁴⁵ odvozen od slova, „*vychovávat*“, původně „*vytahovat*“, „*vyzdvihovat*“. Význam slova *výchova* se užívá jak pro výchovu lidí, tak zvířat. V moderní době je současný význam odvozen od slova „*educare*“, jako způsob výchovného působení na rodící se lidi. Výchova má směřovat k dosažení dospělosti. To je pravděpodobně způsobeno tím, že tento úkol výchovy, jako souvislého působení na mladé lidi za účelem určité pozdější kvalifikace, vznikal postupně.¹⁴⁶ Výchova je vztahem mezi starým a mladým. Obsahem výchovy je příprava budoucích vládců vládci současnými.¹⁴⁷ Pojem *výchova* se zpočátku objevil pouze jako prostředek podřízení se příslušnému systému a jeho představitelům, s výjimkou spojení slova *výchova* se vzděláním a školou. S pojmem *výchova* souvisí biblická tradice naplňování principu kázně. První širší diskuse o výchově byla soustředěna na problematiku kázně, trestů a trestání. V moderní době v buržoazní společnosti, a ještě více ve společnosti industrializované, se problematika výchovy mládeže více projevuje jako základní problém lidské existence. Tomu odpovídá rozvoj a rozšiřování vzdělávacího systému, který zahrnuje celé období dospívání, a rozvoji myšlení o výchově a vzniku nových teorií výchovy (např. Herbart, Pestalozzi, Schleiermacher). Výchova lze definovat v širším a v užším pojetí. Máme tím na mysli výchovu ve vzájemné interakci mezi mladou a starší generací.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Ibidem, s. 31–32. In: KLAFKI, Wolfgang, 1991. *Neue Studien zur Bildungstheorie und Didaktik: zeitgemässe Allgemeinbildung und kritisch-konstruktive Didaktik*. 2., erw. Aufl. Weinheim u.a.: Beltz.. ISBN 3-407-34056-7.

¹⁴⁵ RITTER, Joachim. GRÜNDNER, Karlfried, 1972. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig neubearb. Ausg. des "Wörterbuchs der philosophischen Begriffe" von Rudolf Eisler*. Band 2: D-F. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 734.

¹⁴⁶ RITTER, Joachim. GRÜNDNER, Karlfried, 1972. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig neubearb. Ausg. des "Wörterbuchs der philosophischen Begriffe" von Rudolf Eisler*. Band 2: D-F. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 734

¹⁴⁷ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 129.

¹⁴⁸ RITTER, Joachim. GRÜNDNER, Karlfried, 1972. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig neubearb. Ausg. des "Wörterbuchs der philosophischen Begriffe" von Rudolf Eisler*. Band 2: D-F. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 734.

Problematice výchovy v německém prostředí se významně věnoval Immanuel Kant, který rozvinul myšlení o výchově. Výchovu chápal jako základní problém lidské existence. Výchovou se stává člověk člověkem. „*Není ničím jiným než tím, co z něj výchova udělá*“¹⁴⁹ Immanuel Kant konstatoval, že výchova je důležitá proto, aby se stal člověk v plném smyslu člověkem. Tento náhled je kongruentní s Janem Amosem Komenským nebo s Helvétiem.¹⁵⁰ Kant v *Kritice čistého rozumu* od objektivního obsahu oddělil formy lidského vědomí. Naše poznání chápal jako „*uspořádání chaosu počitků podle vnitřních nazíráních a logických forem*“.¹⁵¹ Z hlediska prostorových, časových a příčinných vztahů naše vědomí organizuje počitky. *Prostor, čas a příčina jsou však subjektivní nazírání a logické formy, které vnášíme do skutečnosti.*“¹⁵² Věc nelze poznat o sobě jen prostřednictvím vztahů. „*Můžeme poznat jedině jevovou stránku skutečnosti, její podstata („věc o sobě“) je nepoznatelná*“.¹⁵³

Kant vyslovil tezi, že výchovou se člověk učí disciplíně, kázni, kultivaci. Z člověka se stává civilizovaný jedinec, který poznává morálku. Morální formace jedince je nejnáročnějším a nejvyšším úkolem výchovy. Školní výchova v kolektivu je optimálním způsobem, jak se může člověk začlenit do dané společnosti. Kant připouští existenci objektivního světa, který je nezávislým na subjektu. Kant ve výchově kladl důraz na dodržování správného života, dodržování hygieny a denního režimu. Obdobně jako John Lock nebo J. J. Rousseau, upřednostňoval tělesnou výchovu, učení se systematické a odborné práci, cvičení se smysly, rozumem a pamětí. Kant neodmítal hru ve výchově a ve vzdělání jedince na rozdíl od filantropistů. Vrcholem výchovného procesu měla být mravní výchova, která by vedla k sebekázni a k racionálnímu poznání mravních norem jedince a k ovládnutí vášní.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Ibidem, s. 734. In: KANT, Immanuel. *Vorlesung über Pädagogik*, hg. F. TH. RINK. Akad.-A. 9, s. 443.

¹⁵⁰ JŮVA, Vladimír, 1997. *Stručné dějiny pedagogiky*. [online] 4. rozš. vyd. Brno: Paido. [cit. 27. 7. 2023]. S. 73–74. Dostupné z: <<https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/121432.pdf>>.

¹⁵¹ Ibidem, s. 74.

¹⁵² KANT, Immanuel, KUNEŠ, Jan a SOBOTKA, Milan (ed.), 2020. *Kritika čistého rozumu*. Druhé, opravené vydání. Přeložil Jaromír LOUŽIL. Knihovna novověké tradice a současnosti. Praha: OIKOYMENH. S. 79.

¹⁵³ JŮVA, Vladimír, 1997. *Stručné dějiny pedagogiky*. [online] 4. rozš. vyd. Brno: Paido. [cit. 27. 7. 2023]. S. 73–74. Dostupné z: <<https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/121432.pdf>>.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 74.

Kant se domníval, že náš život je na prahu moralizace, že žijeme v etapě kultivace, disciplinování a civilizace¹⁵⁵

Významná je Schleiermacherova teze o výchově, že vzdělání musí člověka přivést ke státu a církvi, stejně jako ke svobodnému společenskému a svobodnému intelektuálnímu (vědeckému) životu. Na druhé straně je zvláště důležité podporovat moralizaci (Kant) nebo rozvíjet (dobrý) postoj (Schleiermacher) a pomáhat rozvíjejícímu se člověku najít sebe sama, rozvíjet jeho identitu se sebou samým a se světem. Bez tohoto posledního úkolu by výchova nemohla být soustředěna sama v sobě a neexistovalo by žádné vlastní výchovné myšlení, protože bez něj by neexistoval žádný nejvyšší úkol, k němuž by se vše mohlo a muselo vztahovat. Takto vzniká pojem výchovy, který umožňuje teorii výchovy. Tomuto pojetí výchovy odpovídá od doby kolem roku 1800 německý pojem *Bildung*¹⁵⁶, který odkazuje na proces růstu, jenž má být takovou výchovou podporován. Právě tento koncept byl znovu převzat v novějších zpracováních problematiky výchovy (Langeveld, Brezinka). Od té doby se ukazuje, že lidský rozvoj a vzdělávání lze konstruovat jen v omezené míře, a proto je nutný empirický výzkum výchovy. Výchova se stává problematičtější. Zároveň se rozšiřuje horizont, v němž je třeba výchovu chápat a realizovat ji. Teorie výchovy vyžaduje vědecké zkoumání o výchově (Dilthey).¹⁵⁷

Výchova má být chápána jako fenomén probouzení, a ne jako fenomén konstruování. Jaroslava Pešková se o výchově vyjádřila, že: „(...) *člověk nepřichází na svět určen tím, že je bytostí myslící, mravně odpovědnou atp., ale naopak tím, že je bez rady, bez opory, bez řádu.*“¹⁵⁸. Pedagog by měl mít základní erudici v oblasti evropské a světové kultury, která má svůj původ vystavěný na židovsko-křesťanském základu a na antickém základu

¹⁵⁵ Ibidem, s. 74.

¹⁵⁶ Pozn.: Ve druhé polovině 18. století se pojem *Bildung* (vzdělání) prosadil jako nové základní slovo v pedagogickém a idealistickém významu. V letech 1770-1830, se vznikem moderního vzdělávacího systému v Německu, se stal vůdčím pojmem ideálu intelektuální individuality, svobodné sociability a ideového normativního sebeurčení měšťanské vyšší třídy, „vzdělavanců“, společensky umožněného v historické situaci přechodu k otevřené společnosti. In: RITTER, Joachim a GRÜNDNER, Karlfried, 1971. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig neubearb. Ausg. des "Wörterbuchs der philosophischen Begriffe" von Rudolf Eisler*. Band 1: A-C. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 921.

¹⁵⁷ RITTER, Joachim. GRÜNDNER, Karlfried, 1972. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig neubearb. Ausg. des "Wörterbuchs der philosophischen Begriffe" von Rudolf Eisler*. Band 2: D-F. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 734.

¹⁵⁸ PEŠKOVÁ, Jaroslava, 1998. *Role vědomí v dějinách a jiné eseje*. Knižnice Dějin a současnosti. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. S. 5.

a kultuře. Kulturní kultivovaný život by měl být postaven na attributech pravdy, myšlení, usilováním o hodnoty, tedy výchově jako procesu péče o duši a slovo (pochopení), které přivádí člověka k poznání pravdy, dobra, k mravní autonomii, poznání krásy, kulturní uvědomělosti. tedy umění dozrát (k dospělosti).¹⁵⁹

Vychovatel hraje důležitou roli ve vývoji dítěte, formuje jeho porozumění, doprovází ho, ukazuje mu cestu a hranice, spoluutváří a spoluobjevuje prostor pro rozvoj kvality osobnosti. Vychovatel je ten, kdo respektováním touhy po vědění, vnitřním zanícením se pro výchovu, každodenním úsilím se snaží o smysluplnost lidské existence tím, že dává láskyplně podněty dětem. Objevuje nové souvislosti, které přetváří osobnost vychovatele v interakci s dítětem.¹⁶⁰

Radim Palouš opakovaně konstatoval, že ve výchově má docházet k edukaci, tedy k vyvádění z vězení neautenticity do autenticity, kde bude docházet k naplnění lidské odpovědné volnosti a oddanosti nárokům pravdivosti.¹⁶¹

Český filosof Jan Patočka definuje výchovu jako zápas o vliv vychovatele na utváření vlastního originálního života vychovávaného, kde ožijí nové obsahy a uplatní se jeho individualita. Tento proces se odehrává ve výchovné pedagogické situaci, kde vycházíme ze stanoviska vychovatele a z pohledu a schopností vychovávaného, který se odevzdává autoritě vychovatele na úrovni vzájemné lásky a lásky ke společenství.¹⁶² Výchova má pomáhat člověku v hledání jeho vlastní cesty, nutí ho do určitých forem, aby rozvinul určitým směrem svoji samočinnost a spontánnost. Tento proces výchovy se odvíjí v určité polaritě mezi *okamžitými impulsy a okamžitým světem vyvíjejícího se vychovance*¹⁶³ a mezi zformovanou pevnou vůlí vychovatele. Patočka se tak vymezuje proti modelu přirozené

¹⁵⁹ STROUHAL, Martin. 2013. *Teorie výchovy: k vybraným problémům a perspektivám jedné pedagogické disciplíny*. Pedagogika (Grada). Praha: Grada. S 170, s. 178.

¹⁶⁰ HELUS, Zdeněk; BRAVENÁ, Noemi a FRANČLOVÁ, Marta, 2012. *Perspektivy učitelství*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta. S. 86.

¹⁶¹ PALOÚŠ, Radim, 2008. *Heretická škola: o filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 91.

¹⁶² PATOČKA, Jan, CHVATÍK, Ivan a KOUBA, Pavel (ed.). 1996-. *Péče o duši: soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách*. Druhé, nezměněné vydání. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. Svazek 1. S. 409–410, s. 424.

¹⁶³ Ibidem, s. 410.

výchovy, který představoval např. J. J. Rousseau, který byl postavený na spontaneitě a samočinnosti vychovávaného, kde se nenaléhá na jeho výkon.

Výsledkem zápasu (polarity) ve výchově mezi vychovatelem a vychovávaným podle Jana Patočky má být dosažení kompromisu, tedy vítězství vychovávaného, který svojí individualitou si vybuduje vlastní originální život v drahách, které mu určil vychovatel.¹⁶⁴ Výchova je přirozeným, společenským procesem zrání.¹⁶⁵ Během výchovy by měl vychovávaný přebírat aktivitu, kdy účely a prostředky výchovy jsou v jeho vlastní moci. Vychovávaný potřebuje vychovatele jako povzbuzujícího a dodavatele. Tento přechod je procesem vzdělávání se, kdy svoboda převažuje nad vychovatelovou vládou.¹⁶⁶ Náš život se odehrává v historickém rámci. Fakt, že vychovávaný přijme autonomně a svobodně cíle ke svobodnému smysluplnému životu, účastní se vzdělávání.¹⁶⁷ Cílem procesu výchovy (τέλος) má být svobodné směřování člověka k žití z vlastního pramene¹⁶⁸, z vlastního rozhodnutí a z vlastní moci.¹⁶⁹ Patočka konstatuje (vychází z Platonova učení)¹⁷⁰, že člověk má pečovat o duši (epiméleia tés psychés), má usilovat o život v pravdě jako neskrytosti.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 411.

¹⁶⁵ Ibidem, s. 412.

¹⁶⁶ Ibidem, s. 417.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 418.

¹⁶⁸ Pozn. H. G. Gadamer odkazuje na Platónův výklad významu výchovy v oblasti řeči a jazyka, které vede k lidskému poznání a porozumění, Jde o směřování k lidskému bytí. Toto poznání, rozhovor, se uskutečňuje v lidské duši a vede k odkrytosti lidského bytí. Gadamerovo pojetí významu řeči je uchopeno jako vyjádření určenosti věcí a světa. Ve fenoménu řeči je nutné být srozuměn s faktem, že *logos* obsahuje v sobě přítomnost člověka, lidského bytí. Řeč a *logos* je příbytkem bytí. In: GADAMER, Hans-Georg. 1993. *Gesammelte Werke. Hermeneutik II: Wahrheit und Methode: Ergänzungen, Register.* Band 2. Tübingen: Mohr (Paul Siebeck). S. 304. Gadamerovo pojetí významu řeči je uchopeno jako vyjádření určenosti věcí a světa. Ve fenoménu řeči je nutné být srozuměn s faktem, že *logos* obsahuje v sobě přítomnost člověka, lidského bytí. Řeč a *logos* je příbytkem bytí. In: STARK, Stanislav. 2006. *Filosofie výchovy jako filosofie lidské aktivity a dialogu: se zaměřením na učení Hanse-Georga Gadamera a Otto Friedricha Bollnowa.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. S. 96.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 432–433.

¹⁷⁰ Pozn. Platón v Ústavě (Úst. 7, 536 D n.) definuje výchovu tak, že ve výchově má vychovatel postupovat formou hry, nenásilně bez donucení, má být zachována svoboda pod vedením rodičů, dozorců (paidagógií) a učitelů, kdy vychovávaný se má učit mravnímu jednání (výchově citů (správné vstupování do duše libosti a nelibosti, náklonosti a odporu), o výchově vůle Platón nehovoří) v konkrétních praktických situacích. Výchova je politickým úkolem obce. Ve výchově hrají důležitou roli múzická umění (písně a tanec), které je v řecké polis propojeno s mravností. In: NOVOTNÝ, František. 2014. *O Platonovi. Díl třetí. Filosofie.* Vyd. 2. Simo – draci moudrosti. Praha: Nová Akropolis. S. 463–466. NOVOTNÝ, František. 2013. *O Platonovi. Díl druhý. Dílo.* Vyd. 2. Simo – draci moudrosti. Praha: Nová Akropolis. S. 286.

4.1 Modely výchovy

Podle různých typů pojetí výchovy vycházejí celé systémy výchovy. Průcha představuje tři typy (modely) pojetí výchovy. Prvním je klasický model, který je typický pro období 19. století a pro některé teoretiky a praktiky výchovy ve 20. století. Pedagog nebo pedagogická instituce jsou rozhodujícím faktorem, který udává cíl výchovy prostřednictvím pedagogického působení.

Druhý model je postaven na roli vychovávaného jako subjektu vlastního sebeutváření, kde těžištěm je sám vychovávaný. Tento způsob je známý prostřednictvím J. J. Rousseaua: „(...) všechno je dobré, jak to vyšlo z rukou Původce světa, vše se kazí pod rukama lidskýma“.¹⁷¹ Na tento model navázali pedagogové jako např. J. Dewey, M. Montessoriová a další). Konkrétně tak můžeme odkázat na východiska waldorfské pedagogiky nebo freinetovské.

Třetím modelem moderní pedagogiky je model výchovy postavený na interakci vychovatel a člověk vychovávaný (homo educandus).¹⁷² Cílem je upevnění autenticity integrovaného člověka, která vede k integrálnímu uchopení pevné představy o smyslu života, pochopení a orientaci v hodnotových systémech. Takovýto typ člověka, který má vnitřně strukturovanou psychiku osobnosti, která se projevuje vyšší konzistencí v oblasti jednání a chování, je člověkem, který může být základním kamenem pro existenci demokratické a svobodné společnosti. Tento typ vychovávaného je schopen lépe čelit životním krizím (v totalitních režimech je takovýto typ člověk pronásledován). Výchova k vnitřní svobodě, k empatii, k toleranci k druhým, k prosociálnímu jednání a schopnosti druhým pomoci, by mělo být základní tezí současné moderní výchovy. Nutné je neopomenout, že dítě (vychovávaný) není jen objektem, ale že je subjektem výchovy. Aby se vychovávaný mohl stát subjektem své vlastní výchovy, je nutné otevírat cesty k sebepoznání (sebereflexe), střetávat se s realitou a umět posoudit vlastní schopnosti a předpoklady při dosahování předpokládaných cílů. Proces sebepoznávání s utvářením ideálního Já (jak si představuje jedinec, jaký chce být) může vychovávaného vést k práci

¹⁷¹ PRŮCHA, Jan (ed.), 2009. *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál. S. 20.

¹⁷² Ibidem, s. 20.

na jeho sebezdokonalování se a k sebevýchově.¹⁷³ Místo výchovy hraje důležitou roli na utváření osobnosti včetně dalších faktorů (např. genetické dispozice, sociální prostředí, příslušnost ke společenské vrstvě, skupině, organizaci a systému rolí).

Účinnost všech shora citovaných konceptů je závislá na několika ovlivňujících faktorech, které působí na daný proces formování osobnosti. Účinnost výchovy je závislá na více faktorech. Schopností pochopit osobnost vychovávaného, vlivů prostředí, ve kterém žije, včetně jeho dosavadního individuálního vývoje. Nutná je reflexe daných skutečností, ale též umění hledat a ukazovat cesty, které mohou ovlivnit konkrétní životní podmínky vychovávaného.¹⁷⁴

Moderní výchova probíhající mezi vychovatelem a vychovávaným probíhá v několika stádiích. Na počátku výchovy základů chování dítěte vycházíme v rámci vnější nápodoby chování (imitace) ze vzorů chování dospělých (rodičů), později sociální skupiny. Dále výchova by měla postupovat v podobě vnitřního přijetí působení druhého člověka (kontagiozitou) nápodobou. Následně by měla probíhat výchova vedoucí ke společnému směřování. V rámci nenásilné spolupráce a se společným zájmem na dosažení společného cíle. Tento způsob výchovy by měl vést k otupení tendence boje vychovávaného s vychovatelem za odpovídající postavení ve vzájemné interakci. Pedagog, jako mistr, již neusiluje o žáka, ale žák se snaží o získání podpory dospělého. Vrcholným stádiem výchovy by měla být provázející výchova na základech empatického jednání, vzájemného pochopení a spolupráce, respektu a důvěře. Vychovávaný se osamostatňuje a pedagoga chápe jako zkušenějšího partnera, na kterého se může v případě potřeby obrátit.¹⁷⁵

Výchova kulturních vzorců probíhá v rovině neformální výběrem dobrého modelu chování, který začne vychovávaný užívat. Jinou formou je formální vzorec učení, kde si osvojuje na základě poučení způsob chování. Poslední formou je forma technického osvojování prostřednictvím předpisů používaných v praxi.¹⁷⁶

¹⁷³ Ibidem, s. 21.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 22.

¹⁷⁵ Ibidem, s. 22.

¹⁷⁶ NAKONEČNÝ, Milan, 2013. *Lexikon psychologie. 2.*, podstatně rozš. vyd. Praha: Vodnář. S. 148.

4.2 Výchova a vzdělávání z pohledu Hannah Arendtové

Hannah Arendtová v knize *Původ totalitarismu* nám jasně dává impuls, jak se postavit proti ideologii. Aby byl začátek, byl stvořen člověk. Člověk je sám sobě počátkem, může počínat, tedy být člověkem, může být svobodný. *Zrozením každého člověka se tento první počátek vždy znovu potvrzuje, vždyť v každém případě přichází něco nového do světa již existujícího, světa, který bude pokračovat ve své existenci po každé individuální smrti.*¹⁷⁷ Cituje sv. Augustina (*Initium*) *ut esset, creatus est homo, ante quem nemo fuit*). S každým novým narozením je stvořena nová duše, která nerecykluje staré duše. Nová duše má duchovní rozměr (povahu), není věcí, která má zaujmout místo ve vesmíru. Tato duše je větší a svobodnější než celý hmotný vesmír. Svými silami se musí snažit o znovuobjevení celého lidského údělu. Není tedy světem, který je předurčený kolektivními dějinami, starým světem. Tato nová duše obnovuje celý svět. Není jen jednou ze součástí mechanismu, aby jeho jedinečnost byla převálcována přírodními zákony a historickou nutností. Dějiny novým zrozením nepokračují. Dějiny znovu začínají. Nově narozené dítě nás dostává zpět k úsvitu dějin.¹⁷⁸ S příchodem každé nové generace přicházejí naděje, které mohou pozbyt výdobytku předcházející generace. Vše se děje a otvírá znovu. Svítá na nové časy, ale nelze zaručit příchod lepších dnů. Na poli výchov se tak odehrává tento dramatický příběh. Předání světa a tradic nemusí dojít z důvodu, že děti odmítají převzít zodpovědnost za tento svět a rodiče odmítají se tím zabývat. Jsme vždy na křižovatce, kdy může nastat obroda nebo se vše pohřbí. Výchovou se snažíme o pěstování svobody a požadavku stát se a být dobrý. Aristotelés přichází s pojmem *logos*, kdy člověk je ve svém životě uspokojen, když žije v pravdě a lásce.¹⁷⁹ *E-ducere* znamená *někoho* vychovávat, *vést ven*. *In-signare* znamená vyučovat – *dovnitř*. Ve výchově vychováváme, necháváme vyjít u vychovávaného na povrch vše z jeho nitra. Výchova je proces vedoucí k dosažení dospělosti, stát se člověkem, sebou samým. Převzetím odpovědnosti za svět projevujeme lásku ke světu. V edukaci se rozhoduje

¹⁷⁷ ARENDT, Hannah. 2013. *Původ totalitarismu I-III*. 2. vyd. Přeložil Jana FRAŇKOVÁ. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. S. 176.

¹⁷⁸ HADJADJ, Fabrice. 2019. *Když je všechno na cestě ke zkáze: úvahy o konci a cíli kultury a modernity*. Přeložil Pavla DOLEŽALOVÁ. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. S. 121–123.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 114–115.

o tom, zda milujeme svět natolik, abychom za něj převzali odpovědnost.¹⁸⁰ Výchova používá maieutiku, tedy nikoliv někoho poučovat. Výchovou máme dospět k uschopňování duše, aby ze sebe něco vydávala. Aby naslouchala požadavkům svého srdce, než začne uspokojovat požadavky své doby. U výuky probíhá proces u vyučovaného tak, že osvojené znaky přicházejí zvenčí, učíme *něco*.¹⁸¹ Výuka je o vštěpování znalostí z různých oborů.

Arendtová chápe význam výchovy jako bod, ve kterém se rozhodujeme, zda převezmeme zodpovědnost za svět jako milující lidé, kteří ho budou chránit a střežit svět před zkázou, kdyby nastala situace, že by nebylo obnovy a nových mladých.¹⁸² Výchovou se máme snažit o to, aby naše láska je připravila převzít zodpovědnost za obnovování našeho společného světa, abychom *je nevyháněli ze světa a neponechávali je bez pomoci, ani jim nevyráželi z rukou šanci vytvořit něco nového*¹⁸³.

Vychovatel, dospělý, je zde prostředníkem (zástupcem světa) a pomocníkem dítěti v jeho uvádění do světa, vztahem ke světu a účastí na spoluutváření světa.¹⁸⁴ Dospělí se nemohou zřeknout své odpovědnosti za společný svět. Odpovědnost k dětem a ke světu může stát vůči sobě v určité opozici. Důležité je ochránit děti před nebezpečím přicházejícím ze světa a zároveň ochránit svět před náporům nového.¹⁸⁵

Toto uvádění se děje ve škole. Škola nemá být a ani chtít se stát světem, i když svět zastupuje, ale má být institucí, která se má nacházet mezi soukromou sférou a světem, kde přechod mezi rodinou a světem může vůbec být možný.¹⁸⁶ Vychovatelé tak přebírají implicitně zodpovědnost za svět s vědomím, že svět nevytvořili. Odpovědnost vychovatelů za výchovu a uvádění mladých do světa ve stále se proměňujícím světě, má podobu autority.

¹⁸⁰ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 199.

HADJADJ, Fabrice. 2019. *Když je všechno na cestě ke zkáze: úvahy o konci a cíli kultury a modernity*. Přeložil Pavla DOLEŽALOVÁ. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. S. 115–116.

¹⁸² ARENDT, Hannah. 1994. *Krise kultury: (Čtyři cvičení v politickém myšlení)*. Váhy (Mladá fronta). Praha: Mladá fronta. S. 120.

¹⁸³ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 199–200.

¹⁸⁴ PELCOVÁ, Naděžda. SEMRÁDOVÁ, Ilona. 2014. *Fenomén výchovy a etika učitelského povolání*. Praha: Karolinum. S. 51.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 51.

¹⁸⁶ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 193.

Je rozdíl mezi kvalifikací učitele a mezi autoritou vychovatele. „*I když je určitá míra kvalifikace pro autoritu nezbytná, ani nejvyšší možná odbornost sama o sobě nikdy nemůže autoritu zplodit.*“¹⁸⁷ Kvalifikovaný učitel musí mít odborné kompetence a světonázor. Dospělí dětem pomáhají. To, co má dítě dělat na základě sdělení autority, má být autoritou, která je v rámci dětské skupiny. Dospělí tak představuje náš svět.

Otázka výchovy je propojena s odpovědností. Ve výchově má docházet k vytvoření prostoru sebeporozumění (*das Selbstverständnis*) a porozumění (*das Verständnis*). Porozumění je tvořeno (vyjádřeno) otázkou, kde předchází výklad je odpovědí. Ve výchově nemá docházet k osvojování si rychlých hotových odpovědí týkajících se otázek života. Výchova je o dialogu a setkání se s otázkou, která by nás nenapadala bez přítomnosti toho druhého.¹⁸⁸

Arendtová byla učitelkou a vychovatelkou s velkými znalostmi a zkušenostmi. Do své výuky a veřejných přednášek vnášela hluboké zaujetí pro myšlenky a myšlení, kterému se věnovala. Vycházela ze svých odborných prací, ve kterých popisovala současný svět. Ovlivnila myšlení v oblasti politické filozofie.

Arendtová popisuje vzdělání jako celoživotní úsilí a příležitost k novým začátkům, ke vstupu do života a přetvoření sebe sama ve světě. Je prostředkem, díky kterému studenti mohou získat pocit občanské a globální odpovědnosti, tedy pocitu občanství, který přesahuje právní rámec státního občanství a zahrnuje složitější a komplexnější občanské vztahy. Jde o dosahování směrem ven, tedy o tzv. světovost. Zdůrazňuje dva typy odpovědnosti ve výchově. Odpovědnost vychovatele za zdravý vývoj dítěte (výchova jako vztah k lidskému rodu – fylogeneze výchovy) a za život, a dále odpovědnost za pokračování společného světa (svět, obor).¹⁸⁹ Jde tedy o ontologii výchovy. Výchova je též vztahem k sobě samému, tedy vztahem ontogeneze ve výchově a je také vztahem k druhému.¹⁹⁰

Prostřednictvím vzdělání dochází k naplněním závazného závazku (slibu) mezi generacemi. Jde o zachování toho, co je hodnotné v lidském myšlení. Vzdělávací instituce (školy, univerzity) jsou zdrojem a uchovatelem dané moudrosti a vzdělanosti, které

¹⁸⁷ Ibidem, s. 193.

¹⁸⁸ PELCOVÁ, Naděžda. SEMRÁDOVÁ, Ilona. 2014. *Fenomén výchovy a etika učitelského povolání*. Praha: Karolinum. S. 52.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 53–54.

¹⁹⁰ Ibidem, s. 54.

umožňují sdílení různých názorů s cílem porozumění dané problematice. Jsou institucemi, kde dochází ke vzdělávání a střetávání jednotlivých názorových myšlení. Vzdělávací instituce jsou prostorem pro střetávání jednotlivých myšlenkových proudů, místem pro kritiku a možností přeformulovat a objevovat nová východiska k daným problémům. Vzdělávání je proces, v němž začínáme přebírat odpovědnost za své politické osudy, za zdraví. Dále Arendtová konstatuje, že máme schopnost jednat na bázi společného porozumění, čímž se může svoboda stát lidskou realitou.

Pojem vzdělávání je větší a rozsáhlejší než organizační struktury, které jsme vytvořily k jeho udržení. Tyto struktury mají zásadní význam a jsou důležité pro zajištění inkluzivních a informovaných občanů: občanů, kteří mají znalosti a know-how, aby se dokázali postavit polopravdám, nepravdám i naprostým nepravdám (lžím). Vzdělávání se též opírá o celoživotní rozvoj našich intimních a osobních a kolegiálních vztahů s ostatními lidmi. Tyto vztahy jsou také příslibem vzdělání jako osobního naplnění a společenského rozkvětu. Vzdělávání je, a musí být transformativní. Arendtová věřila v sílu cílevědomého a kolektivního úsilí. Trvala na tom, že moc, na rozdíl od síly, vzniká tehdy, a pouze tehdy, když lidé jednají společně v duchu sdíleného porozumění. Arendtová nepředstavila konkrétní plány, jak by měly vypadat školy, vysoké školy a univerzity, ale odkazuje na možné nebezpečí v budoucnu, že se instituce občanské společnosti, jejíž součástí jsou i různé vzdělávací instituce, jsou určitým nebezpečím. Tyto instituce by měly být základním kamenem v ochraně proti autoritářským a převážně krajně pravicovým institucím, proti populistickým hnutím, která opět získávají významnou pozici v politice v rámci hlavního politického proudu v konkrétních společnostech.¹⁹¹

4.3 Význam vzdělání v rozhovoru s Martinem Heideggerem a Hannah Arendtovou pohledem P. Sosnowské

Níže odkazujeme na příspěvek Sosnowské z Pedagogické fakulty, Univerzita Warszawa, pod názvem *Význam vzdělání: V rozhovoru s Martinem Heideggerem a Hannah Arendtovou. Přednáška konaná 18. června 2018 na univerzitě v Augsburgu* z filozofického

¹⁹¹ NIXON, Jon, 2020. *Hannah Arendt. The Promise of Education*. Cham, Switzerland: Springer. S. IX–XI.

hlediska Arendtové lze platónskou paideiu číst jako pokus filosofa uniknout od lidských záležitostí. Alegorie jeskyně je pedagogickým návrhem: filosofie tě bude vzdělávat nebo formovat. Co zde však znamená vzdělání nebo formace? Platón konstatoval, že vzdělání je pro něj téměř synonymem spásy. Platónské filosofické vzdělání předpokládá základní nerovnost a diskredituje vnitřní hodnotu politiky. Podle Hannah Arendtové se většina naší tradice vydala ve stopách platónské filosofie.¹⁹²

Co je třeba udělat, abychom dosáhli změny? Existuje několik způsobů, jak danou situaci řešit, tedy osvobodit se od pout názorů druhých, od společného světa zdání, od stínů pravděpodobnosti.

Sosnowská popisuje pedagogický příslib, který se skrývá v Heideggerově díle *Bytí a čas*. Heidegger zpochybnil filosofické tradice. Znovuobjevoval minulost pomocí metod dekonstrukce a ontologické fenomenologie. Heideggerův filosofický přínos má velký vliv ve filosofii a na fenomén způsobu myšlení Západu. Heidegger dal lidskému životu novou ontologickou váhu a nový existenciální rozměr. Tím, že zpochybňuje tradici takříkajíc zevnitř, je jeho dílo *Bytí a čas* vynikající odpovědí na filozofické potřeby dané doby ve 20. století po první světové válce. V knize *Bytí a čas* můžeme objevovat bezkonkurenční popis každodennosti (namířený proti karteziánské tradici), který se mění v pedagogický postulát sebevzdělávání k vědomému zpochybňování vlastního bytí.

V příspěvku Sosnowská odkazuje na korespondenci mezi např. Yorkem a Diltheyem, který nacházíme na konci knihy *Bytí a čas*, kde učiněné závěry je také možné interpretovat i za Heideggerův postoj. Praktické rozvětvení našeho postoje je pragmatické. Je to duše veškeré pravé filosofie a pravdy. Platóna a Aristotela.¹⁹³

Na druhou stranu, čteno z perspektivy Arendtové, Heidegger svým způsobem myšlení upadl do některých metafyzických pastí. Naše obeznámenost se světem se ukazuje jako

¹⁹² SOSNOWSKA, Paulina. *Die Bedeutung der Bildung: Im Gespräch mit Martin Heidegger und Hannah Arendt. Ein Vortrag gehalten am 18.06.2018 an der Universität Augsburg* [online]. Argument Biannual Philosophical Journal. Vol 9 (2/2019), pp. 331-345, e-ISSN 2084-1043. p-ISSN 2083-6635, Published online: 16.03.2020. [cit. 10. 5. 2024]. S. 333–334; 336–337. Dostupné z: <https://academic-journals.eu/pl/download?path=%2Fuploads%2FZm9sZGVycHVibWVkaWEzNg%3D%3D%2Fdocuments%2Farg-9-2-10.pdf>.>. In: ARENDT, Hannah. 2006. *Between Past and Future (Penguin Classics)*. New York: Penguin Classics; Annotated Edition. S. 17, s. 114–115.

¹⁹³ HEIDEGGER, Martin, 1967. *Sein und Zeit*. 11. Aufl. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. S. 402.

fenomén, který je živený strachem a neukázněností, která vyplývá z fakticity naší smrtelnosti.¹⁹⁴ Arendtové pojetí světa jako *Erscheinung* má původ v Heideggerově pojetí *Erschlossenheit*, ale Heidegger a Arendtová přisuzují prostoru zjevování podstatně odlišnou hodnotu. U Heideggera má převážně negativní konotace. Arendtová ho míní jako prostor, ve kterém se realizují činnosti jednání a myšlení, které jsou pro člověka konstitutivní.¹⁹⁵

Jinou interpretaci vztahu mezi vyprávěním a činy (jednáním) představuje Seyla Benhabibová. Vyprávění příběhů označuje za základní lidskou činnost a hovoří o Arendtové narativním modelu jednání, čímž zdůrazňuje prolínání obou pojmů: "*Činy, na rozdíl od věcí a přírodních objektů, žijí pouze ve vyprávění těch, kdo je provádějí, a ve vyprávění těch, kdo je chápou, interpretují a připomínají si je. (...) Narativní struktura jednání a lidské identity znamená, že opakované převyprávění minulosti, je neustálým znovuzačleňováním do příběhu před-poslaného, neustálého přehodnocování a rekonfigurace, tedy jsou ontologickými podmínkami toho, jakými jsme bytostmi. Je-li Dasein míněno v čase, je vyprávění skutečností skrze čas, který je zakoušen*".¹⁹⁶ Benhabibová konstatuje, že jsou tyto dva způsoby rozvoje identity, přímým prostřednictvím činů a slov a nepřímé prostřednictvím vyprávění, postaveny na roveň. Tato paralela vychází z Arendtové, z ontologického statutu jednání, kdy činy existují v pravém slova smyslu pouze v okamžiku svého provedení a zanechávají za sebou vyprávěné příběhy, jako svůj jediný produkt. Skrze jednání člověk ukazuje, kým je. Vyprávění o jeho činech se stává základem jeho identity. To, kým jsme v každém okamžiku, je určeno vyprávěním spojujícím minulost a přítomnost.¹⁹⁷ Jednání nikdy neprobíhá izolovaně. Naše činy je vždy nutné vnímat jako nit v tkanině lidských vztahů záležitostí, „do něhož se tento čin vlétá, resp. ze vzájemné

¹⁹⁴ SOSNOWSKA, Paulina. *Die Bedeutung der Bildung: Im Gespräch mit Martin Heidegger und Hannah Arendt. Ein Vortrag gehalten am 18.06.2018 an der Universität Augsburg* [online]. Argument Biannual Philosophical Journal. Vol 9 (2/2019), pp. 331-345, e-ISSN 2084-1043. p-ISSN 2083-6635, Published online: 16.03.2020. [cit. 10. 5. 2024]. S. 336–337. Dostupné z: <https://academic-journals.eu/pl/download?path=%2Fuploads%2FZm9sZGVycHVibWVkaWEzNg%3D%3D%2Fdocuments%2Farg-9-2-10.pdf.>>.

¹⁹⁵ BENHABIB, Seyla, 1996. *The reluctant modernism of Hannah Arendt*. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage Publications. S. 110.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 92.

¹⁹⁷ ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 249.

*konstelace, v níž právě vůči sobě stojí společenství rovnocenných, kteří všichni mají stejnou kapacitu jednání.*¹⁹⁸

Rozhodující je zde přechodný moment, kdy se akce stává vyprávěným příběhem a je ovlivněna narativním kontextem historické látky. To však neznamená, že akce je vyprávění příběhů, ani že vyprávění příběhů je akce. Narativní struktura akce se realizuje v jejím potenciálu být pojata jako příběh, který lze vyprávět, což se realizuje v procesu básnické tvorby. Akce je svobodná, její důsledky jsou nepředvídatelné, a právě tato nepředvídatelnost tvoří napětí každého vyprávěného příběhu. Netrpělivě tak očekáváme, jak příběh našeho života dopadne, a proto jsme tak neochvějně zaměřeni na budoucnost. I když víme, že na konci našeho příběhu bude smrt, dokážeme tuto myšlenku snést, protože jsme zapleteni do vzrušujícího příběhu s nejistými důsledky.¹⁹⁹ Člověk nemůže prožívat příběh, jak zdůrazňuje Arendtová v eseji o Isaku Dinesenovi²⁰⁰, ale musí prožívat svobodu jednání, i když to může být vnímáno jako prokletí i požehnání – a svobodně utvářet svůj život každý den. Příběh je interpretací toho, co se stalo (nebo toho, co se mohlo stát), a přichází z časového hlediska až po skutečném ději.²⁰¹

Na druhé straně vděčí tato nepředvídatelnost za svou existenci fenoménu plurality, v němž se pohybuje jednání, nakolik důsledky nějakého činu nevyplývají z tohoto činu samotného, nýbrž z tkaniva vztahů, do něhož se tento čin vplétá, resp. ze vzájemné konstelace, v níž právě vůči sobě stojí společenství rovnocenných, kteří všichni mají stejnou kapacitu jednání.²⁰²

Politika, veřejný prostor a naše *Mit-dasein*, jsou sféry ukazující rozpad a neautenticitu. *Sein und Zeit* vyžaduje samotu. Být s druhými je většinou spojeno s rozhovorem, zvědavostí a nejednoznačností, které zcela opomíjí pozitivní možnosti politické pospolitosti, jazyka

¹⁹⁸ Ibidem, s. 317.

¹⁹⁹ Ibidem, s. 249. („*Důvod, proč toto napětí života, takříkajíc elán počátku daného narozením, může vydržet až do smrti, spočívá v tom, že význam každého příběhu se plně odhalí až poté, co příběh dojde ke svému konci, tedy v tom, že jsme po dobu trvání našeho života zapleteni do příběhu, jehož rozuzlení neznáme.*“).

²⁰⁰ Pozn: Citace z příběhu „*Snílci*“ Isak Dinesenové (Karen Blixenové) v knize *Seven Gothic Tales*, København 1950 (česky: *Sedm fantastických příběhů*, přel. F. Fršhlich, Praha 1999). Ibidem, s. 276.

²⁰¹ Ibidem, s. 276.

²⁰² ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 317.

(mluvení) a jednání.²⁰³ Lidství se v člověku zjevuje prostřednictvím promlouvání a jednání formou sebe-ukazování jedinečné bytosti. Toto sebe-ukazování je rozdílné *o pouhého objevení se člověka ve světě skrze jeho narození*“.²⁰⁴

Podle Arendtové Heidegger stejně jako před tím Platón, analyzoval *vita activa* z perspektivy *vita contemplativa*, a proto nebyl schopen rozpoznat specifickou povahu lidského jednání a podmínku, která je pro něj typická, totiž lidskou mnohost. *Bytí a čas* představuje známý příslib: Filosofie může ukázat cestu v lidském životním směřování. Stačí jen zapomenout na lidské záležitosti (veřejnost, rozhovor) a přemýšlet o své konečnosti.²⁰⁵

Solipsistické²⁰⁶ *Da-sein* je jedinou cestou k dosažení skutečné existence, stejně jako samota platónského filosofa byla podmínkou autentického poznání.²⁰⁷

Stažení se ze světa a starost o polis, o myšlení v politickém světě, se nemusí vzájemně nahrazovat. Arendtová je umístila vedle sebe, v každém svém díle (esejích), právě proto, abychom byli nuceni myslet, soudit, být odpovědní a nevědět.

Bližším zkoumáním jednotlivých esejí a děl dospíváme k závěru, že u Arendtové se objevují věty, slova a obavy, které jsou umístěny blízko sebe, aby nás vedly k obrácení se. Tím, že se ponoříme do myšlení Arendtové, dospějeme k názoru, že odpoutáním se od každodenních starostí a koloběhu života, se najednou stáváme lidštějšími a hlubšími.

²⁰³ SOSNOWSKA, Paulina. *Die Bedeutung der Bildung: Im Gespräch mit Martin Heidegger und Hannah Arendt. Ein Vortrag gehalten am 18.06.2018 an der Universität Augsburg* [online]. Argument Biannual Philosophical Journal. Vol 9 (2/2019), pp. 331-345, e-ISSN 2084-1043. p-ISSN 2083-6635, Published online: 16.03.2020. [cit. 10. 5. 2024]. S. 333–334; 336–337. Dostupné z: <https://academic-journals.eu/pl/download?path=%2Fuploads%2FZm9sZGVycHVibWVkaWEzNg%3D%3D%2Fdocuments%2Farg-9-2-10.pdf>.>. In: ARENDT, Hannah. 2006. *Between Past and Future (Penguin Classics)*. New York: Penguin Classics; Annotated Edition. S. 17, s. 114–115.

²⁰⁴ ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 225.

²⁰⁵ BENHABIB, Seyla, 1996. *The reluctant modernism of Hannah Arendt*. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage Publications. S. 92.

²⁰⁶ Pozn. solipsismus v teorii poznání je postoj, který v platnosti ponechává pouze vlastní vědomí a vše ostatní, celý vnější svět představuje za představu vědomí. Vlastní Já je jedinou hodnotou. Cílem je stupňování sebe sama jako jednání. In: LIESSMANN, Konrad Paul a ZENATY, Gerhard, 1994. *O myšlení: úvod do filosofie*. Olomouc: Votobia. S. 367.

²⁰⁷ SOSNOWSKA, Paulina. *Die Bedeutung der Bildung: Im Gespräch mit Martin Heidegger und Hannah Arendt. Ein Vortrag gehalten am 18.06.2018 an der Universität Augsburg* [online]. Argument Biannual Philosophical Journal. Vol 9 (2/2019), pp. 331-345, e-ISSN 2084-1043. p-ISSN 2083-6635, Published online: 16.03.2020. [cit. 10. 5. 2024]. S. 337. Dostupné z: <https://academic-journals.eu/pl/download?path=%2Fuploads%2FZm9sZGVycHVibWVkaWEzNg%3D%3D%2Fdocuments%2Farg-9-2-10.pdf>.>.

Prostřednictvím „uzávorkování“ slyšíme a vidíme to, co je před námi, řečeno *mimo pořadí* v naší mnohosti a vzájemné přítomné odlišnosti. Jsme tváří v tvář něčemu velkému, jehož záměr, událost a skutečnost se snaží zrušit radikální odcizení světu. Jde o navrácení nárok na nás, na události a skutečnosti. Cestu tohoto bádání nám otevírá Arendtová svým myšlením. *Člověk má jako principiální podmínku lidství přijmout dar*²⁰⁸ volby, svobody a víry. Člověk se stává mocným ve své svobodě. Vrcholu dochází ve víře.

4.4 Výchova z pohledu Radima Palouše

V této podkapitole popisujeme výchovu, jak nám ji představil Radim Palouš²⁰⁹. Co je to výchova? Radim Palouš definuje výchovu jako niternou záležitost týkající se naší duše. Prostřednictvím nitra vede cesta k obecenství společenskému a světovému. Výchova pomáhá otevírat přístup vychovávaného k jeho duši (tj. jeho smysl), rozvoji jedinečnosti.²¹⁰ „*Nitrem vede cesta k ryzí veřejnosti, jen niterně je možné vpravdě spolubýt.*“²¹¹

A k čemu je člověk povolán? Každý z nás by měl být tím, čím má být. Měli bychom si umět pokládat bytostné otázky, umět sami sebe zkoumat, umět se vydat na cestu hledání po tom, co je správné a dobré. Bytostné tázání a starost o smysl lidského pobytu je starostí (péči) o duši.²¹² Úkolem obecné školy (scholé) je výchova občanů k respektu k „res publica“, stávat se příslušníky politického společenství v rámci dějinné příležitosti, *označitelných pro globalitu událostí a dějů jako světověk*²¹³, a probouzet tak cit a bytostnou povolanost v rámci nových otevřených možností. Paidagog (vychovatel) se pokouší prostřednictvím dialogu iniciovat samostatné pohyby vychovávaného k nalezení smyslu života, koexistence, vyhlížení správné lidské cesty z povrchního pobývání do hlubin vlastní duše starostí o duši, základu identity JÁ. Smyslem života člověka je být povolán k povolanosti.²¹⁴

²⁰⁸ HLAVINKA, Pavel, 2021. *Dějiny filosofie*. 2., rozšířené vydání. Praha: Stanislav Juhaňák – Triton. S. 350.

²⁰⁹ Pozn. V roce 2024 si připomínám 100 let od narození Radima Palouše.

²¹⁰ PALOUSH, Radim, 1991. *K filozofii výchovy: (východiska fundamentální agogiky)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. S. 81.

²¹¹ Ibidem, s. 81.

²¹² Ibidem, s. 80–81.

²¹³ Ibidem, s. 81.

²¹⁴ Ibidem, s. 81.

Výchova by měla naplňovat starost o dobré spolubytí, co je slušné a neslušné jednání, čemu máme naslouchat, co umět odmítnout co je dobré a co je zlé. Výchova má učit vychovávaného, aby svým rozumem a vůlí zkoumal své pohnutky. Má být úsilím o dobro, pravdu a krásu, které souvisí s úlohou lidsky obstát (umět dožít), tedy s dospělostí.²¹⁵

Arendtová filosoficky nahlíží na platónskou paideiu jako na pokus filosofa uniknout z lidských záležitostí. Alegorie jeskyně je pedagogickým návrhem: filosofie tě bude vzdělávat nebo formovat. Co zde však znamená vzdělání nebo formace? Platón zde dává velký příslib: vzdělání je pro něj téměř synonymem spásy, vykoupení. Co je třeba udělat, abychom tohoto vykoupení dosáhli? Je třeba osvobodit se mnoha způsoby: od pout názorů druhých, od společného světa zdání, od stínů pravděpodobnosti.

Palouš konstatuje, že v Platonově podobenství o jeskyni je použito výrazů PAIDEIA a APAIDEUSIA, které mají naznačovat péči o děti nebo absenci této péče, ve smyslu, že vězni v jeskyni neví o svých poutech, jako děti neví o své nevzdělanosti a nevychovanosti (apaideusia).²¹⁶ Sokratovsko-platonská výchova – paideia, má za cíl nápravu pokleslé politické situace v období peloponéských válek. Kritikou je podrobena vzdělávání sofistů za peníze, kdy předávání zdatnosti či vědomostí je chápáno jako zboží. Kritika směřovala na přerušení vztahu člověka s bohy vedoucí k absenci studu. Cesta nápravy byla možná tím, že vychovatel svojí péčí, staráním se a vzděláváním se, vytvářel kulturu. Starostí o životní pohyb (*epiméleia peri tés psychés*) a péčí o řádné uspořádání životního principu se stala *paideia*, díky které člověk vychází od sebe samého k druhému a k druhým.²¹⁷

²¹⁵ SVOBODOVÁ, Zuzana a BLAŠČÍKOVÁ, Andrea, 2021. *Mezi filosofií a teologií výchovy: dialog k odkazu Radima Palouše*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum. S. 113. ISBN 978-80-246-4902-3.

²¹⁶ PALOUŠ, Radim, 1991. *K filozofii výchovy: (východiska fundamentální agogiky)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. S. 63.

²¹⁷ PALOUŠ, Radim a SVOBODOVÁ, Zuzana, 2011. *Homo educandus: filosofické základy teorie výchovy*. Praha: Karolinum. S. 16–17.

5. Hannah Arendtová a disertační práce *Der Liebesbegriff bei Augustin*

V této části se věnujeme problematice pojetí lásky u Augustina, jak ji zpracovala Hannah Arendtová v disertační práci s názvem Pojetí lásky u Augustina (*Der Liebesbegriff bei Augustin. Versuch einer philosophischen Interpretation*)²¹⁸ pod vedením Karla Jasperse, kterou vydala v roce 1929.²¹⁹ Disertační práci H. Arendtové vydalo nakl. Springer na základě odborných posudků (např. profesor Dibelius).²²⁰ Arendtová definovala různé typy lásky. Pojmeme láska se zabývá nejen ve vybraných textech a studiích, ale různé typy lásky žila v proměnách času. Fenomén láska je důležitý ve výchově a ve vzdělání mezi vychovatelem a vychovávaným, v životě mezi lidmi. U Arendtové fenomén lásky hrál důležitou roli v jejím životě ve vztahu ke svým rodičům, k Martinu Heideggerovi a k dalším osobám, ve vztahu k jejímu rodišti a bydlišti, ve vztahu ke světu a osobní zodpovědnosti.

Níže nejprve představíme výběr z korespondence mezi vedoucím její práce Karlem Jaspersem a jejím předchozím učitelem, milencem a celoživotním přítelem M. Heideggerem. Obsahem dopisu č. 85 ze dne 20. 6. 1929 od Karla Jasperse adresovaného Martinu Heideggerovi, je zaslání sdělení o doktorské práci slečny Arendtové, a její budoucí promoci. Jaspers popisuje práci Arendtové jako ne výtečnou, jak oba očekávali. Po stránce filosofické je práce dobrá, po stránce metodologické splňuje všechny podmínky, které se naučila během studia u Martina Heideggera.²²¹ Dále Jaspers upozornil na fakt, že z pohledu filozofického a historického jsou citáty zčásti sporné a že některé chyby v práci pravděpodobně zůstaly neopravené z důvodu, že Jaspers měl jen den a půl na seznámení se s předloženou prací.

²¹⁸ Pozn. ARENDT, Hannah. *Der Liebesbegriff bei Augustin. Versuch einer philosophischen Interpretation*. Berlin 1929.

²¹⁹ SONTHEIMER, Kurt, 2005. *Hannah Arendt. Der Weg einer großen Denkerin*. München: Zürich: Piper. S. 31.

²²⁰ ARENDT, Hannah. Karl JASPERS, Lotte KÖHLER a Hans SANER, c1985. *Hannah Arendt, Karl Jaspers: Briefwechsel 1926–1969*. 1985. München: Piper, Brief Nr. 11, Hannah Arendt an Karl Jaspers, 9. VIII. 1929. S. 45.

²²¹ Pozn., výtah z německého originálu dopisu: FrI. Arendt hat *im Winter promoviert, die Arbeit ist im Ganzen nicht so glänzend geworden, wie wir nach dem ersten Teil erwarteten, aber doch pholosophisch gut (historisch die Zitate z. T. bedenklich, Korrekturen handgreiflicher Fehler sind z. T. vergessen, wo ich sie gefunden habe; da ich nicht länger als 1 1/2 Tage auf die Arbeit verwenden wollte, fürchte ich, sind noch einige davon geblieben.*²²¹ In: HEIDEGGER, Martin, Karl JASPERS a Walter BIEMEL, 1990. *Briefwechsel 1920-1963*. Frankfurt am Main: Klostermann. S. 121–122.

Jaspers požádal Heideggera o zaslání krátkého dobrozdání, vysvědčení (Zeugnis), který by připojila H. Arendtová k podání žádosti o získání stipendia k vědeckým účelům adresovanou na Německý spolek (Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft)²²² ve věci vědecké práce o Rahel Varnhagen. O finanční podporu a stipendium nadace si Arendtová požádala (Die Abraham Lincoln-Stiftung²²³) prostřednictvím ministerského rady Dr. H. Simona.²²⁴

V disertační práci se Arendtová soustředila na pojetí lásky, které rozdělila do třech částí, jako možnosti a ospravedlnění interpersonality, jejíž konstitutivní prvky hledá v celém Augustinově díle postaveném na časovosti a existenci člověka. Konkrétně rozlišuje v závislosti na orientaci lásku světskou (na svět – láska cupiditas) *appetitus (bažení)*, která je zaměřená do budoucna, lásku transcendentní (přesažná, ke Stvořitelovi – láska caritas) obracející se do minulosti až k počátkům stvoření, lásku existenciální (k bližnímu) v přítomném čase zahrnující oba další způsoby *existence v časovosti i dvě vlastnosti, které u člověka předpokládají – naději a paměť*.²²⁵ *Appetitus* lze chápat jako touhu, sklon k něčemu, jako touhu po probuzení a uchování touhou být.²²⁶

Na rozdíl od Augustina Arendtová zaměňuje pojem slova *Wertigkeiten* (hodnoty) a *Welthaftigkeit* (společný svět, světovost), který je popisován pozitivně, *Weltlosigkeit* (ztráta společného světa) je chápána negativně. Spolu s Augustinem uvažuje o momentu

²²² KÖPCKE, von Monika. *Vor 100 Jahren gründete sich „Die Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft* [online]. 30.10.2020. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 2. 2021]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufer-vor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

²²³ Pozn. *Nadace Abrahama Lincolna byla tajnou dílčí organizací Rockefellerovy nadace, která se v letech 1927-1934 snažila posílit demokratické síly ve Výmarské republice. Jejím prezidentem byl v roce 1927 Carl Heinrich Becker a řediteli od roku 1928 Reinhold Schairer a Hans Simons. V roce 1928 bylo v poradním sboru více než 100 osobností.* In: *Academic dictionaries and encyclopedias* (2015): Abraham Lincoln-Stiftung. Online verfügbar unter <<https://de-academic.com/dic.nsf/dewiki/2230232>>, zuletzt aktualisiert am 30.04.2015, zuletzt geprüft am 23.07.2023.

²²⁴ ARENDT, Hannah. Karl JASPERS, Lotte KÖHLER a Hans SANER, c1985. *Hannah Arendt, Karl Jaspers: Briefwechsel 1926–1969*. 1985. München: Piper, Brief Nr. 8, Hannah Arendt an Karl Jaspers, 24. VII. 1929. S. 43.

²²⁵ YOUNG-BRUEHL, Elisabeth, 2004-. *Hannah Arendtová: z lásky k svetu. I. díl*. Vyd. 1. Životy a idey. Bratislava: Agora. S. 79–80.

Pozn. Tři způsoby koncepty časovosti, které jsou v dizertaci Arendtové se nacházejí i v díle M. Heideggera v díle *Bytí a čas* (dílo je orientováno k budoucímu přežitku smrti). U Arendtové dochází k rozvoji časového schématu – narozením, později nazváno natalitou. Člověka formují podmínky jeho narození (okolí, místo, skupina lidí). V jejím případě, že je Židovkou. Augustina představila jako myslitele a filosofa, a nikoliv jako teologa, což vedlo v té době k polaritě a k četným diskuzím. Ibidem, s. 79–80.

²²⁶ ARENDT, Hannah. 2018. *Der Liebesbegriff bei Augustin: Versuch einer philosophischen Interpretation*. Band 688. Hamburg: Felix Meiner Verlag. S. 13.

transcendence vepsané do samotné lásky, jako o možnosti sám sebe překonat. Diskurz lásky se omezuje na diskurz individuality, čímž do obou diskurzů vpisuje ztrátu společného světa, což Arendtová kritizuje.²²⁷ Aspekt *natality* ("přirozenosti"²²⁸) jako termín je přidán až v pozdější době a je považován za průlom v oblasti existenciální filozofie, která byla do té doby určována představou smrti.

Arendtová spatřuje v Augustinově pojetí lásky počátek problematického vývoje pro západní myšlení, o který se opírá láska a sebediskurz ve vnitřním neklidu, niternosti a odlehlosti od světa, na jehož základě je vztah k druhým značně obtížnější a otázka po společném soužití téměř nemožná. Zdá se, že rozporuplná témata zpracovaná v tomto prvním díle ve své ambivalenci připravují a vyžadují onu reflexivní odpovědnost, jíž je oddána celá práce Arendtové.²²⁹

V disertaci kritizovala to, co se později stalo terčem neustálé kritiky. Arendtová velmi svérázně nakládala se svými prameny, její neortodoxní, zčásti ne zcela srozumitelný výklad se stal v proměnách času diskutabilním.²³⁰

Postupem času se dospělo k závěrům, že Arendtová ignorovala relevantní aspekty (např. teologický kontext) Augustinových úvah.²³¹ Navíc je téměř nemožné rozlišit, co v práci je tvrzením Arendtové, a co převzala od Augustina, protože nepoužívá podměty a jen ve výjimečných případech označuje celé věty jako citáty. Tento způsob argumentace, který používala důsledně po celý život, však naznačuje, že se nezabývala původem myšlenek

²²⁷ HEUER, Wolfgang. HEITER Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 25–26.

²²⁸ ARENDT, Hannah. *Der Liebesbegriff bei Augustin. Versuch einer philosophischen Interpretation*. Berlin 1929, s. 51.

²²⁹ HECKER, Héra. 2021. *Berührbarkeit als conditio humana: Emotionale Phänomene in Hannah Arendts politischem Denken*. Band 24. Bielefeld: Transcript Verlag. S. 26.

²³⁰ Pozn. Srov. Arendtová: Lásky a svatý Augustin, s. 4: "Výkladem myslíme to, co Augustin sám pouze naznačil, a touto explikací ukazujeme, jak se různé intence v jednom a tomtéž kontextu spojují a vzájemně ovlivňují. Toto zkoumání bude po celou dobu v rovině analytické, to znamená, že půjde o analýzu, která se pokusí proniknout právě do těch zákoutí, jež sám Augustin neobjasnil. Výsledkem byl systematický přístup, kterým se pokousila interpretovat i zdánlivě nesourodé výroky a myšlenkové proudy směrem k podstatně společnému základu. In: HECKER, Héra. 2021. *Berührbarkeit als conditio humana: Emotionale Phänomene in Hannah Arendts politischem Denken*. Band 24. Bielefeld: Transcript Verlag. S. 207.

²³¹ Pozn.: Pojem *vita activa* svůj vlastní politický význam z doby Aristotela ztratil. Fenomén *vita activa* „začal sloužit jako označení pro všechny druhy aktivit zaobírajících se věcmi světa“. *Vita activa* v pojetí Aristotela byla pojímána pouze v politické oblasti. Práce a zhotovování, tedy dobrý život ($\beta\acute{\iota}\omicron\varsigma$) ve svobodě, *nepatřily k produkování toho, co je užitečné, byly pojímány jako nesvobodné opatřování toho, co je pro člověka nezbytně nutné, a k produkování toho, co je užitečné*. Arendtově pojem *vita activa* zahrnuje práci, zhotovování a jednání. In: ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 22, s. 96.

a jejich filozoficko-historickým kontextem, ale samotným procesem myšlení porozumění.²³² Otevírají se tak souvislosti, kontexty a významy, které nelze explicitně nalézt v prameni. Jako taková je disertace mnohem zajímavá z hlediska Arendtové samotné a raných počátků jejího budoucího směřování, jejího myšlení než pohled na danou problematiku prizmatem vědeckého díla o Augustinovi.

Podle Arendtové láska *cupiditas* vede ke ztrátě sebe sama, *caritas* vyžaduje sebezapření. Jak *cupiditas*, tak *caritas* ničí křehkou strukturu *civitas terrena*, která prostřednictvím amor mundi se získá. V disertaci Arendtové tak nacházíme základní model působení citových jevů: láska, která ničí svět, a láska, která vytváří pospolitost.²³³

Vedle eklektického propojení časových a dějinných struktur, které ji zaměstnávají až do pozdějšího díla, se skrze její analýzu vynořuje kritická nevyřešená otázka západního myšlení ovlivněného křesťanstvím: Jak může v pojetí lásky očištěném od kontingence a konkrétnosti ještě existovat zájem o bližního? Jak může být sociální soudržnost myšlena nefunkčním způsobem? Aspekt *natality* ("přirozenosti"²³⁴) jako termín je přidán až v pozdní americké verzi. Považuje se za produktivní zvrát ve filozofii existence, která byla do té doby určována představou smrti. Způsob chápání světa jako ztráty společného světa rozvinula v díle *The Human Condition*.

Na počátku šedesátých let 20. století, tedy o více než třicet let později, se k práci na tomto raném díle vrací. Důvodem revize disertace byla nabídka na vydání anglické verze práce. První verze, takzvaný výtisk A, obsahoval její opravy tohoto originálu, po něm však následovala ve výtisku B kompletní autorčina revize s doplňky, která se však týkala pouze střední části její práce. Na překladu a psaní pracovala s přestávkami do doby přelomu let 1964-1965. Za jejího života anglická verze nebyla vydána, práce nebyla dokončena.²³⁵

Jaké je ponaučení pro nás? Arendtová nám představila několik typů lásky, které mohou na straně jedné způsobit zničení světa, a na straně druhé mohou vytvořit základ pro pospolitý život, kdy mladí převzou zodpovědnost za společný svět od svých otců.

²³² Ibidem, s. 207.

²³³ Ibidem, s. 71–72. In: ARENDT, Hannah. 1970. *The human condition*. Chicago: Univ. Press. S. 121.

²³⁴ ARENDT, Hannah. *Der Liebesbegriff bei Augustin. Versuch einer philosophischen Interpretation*. Berlin 1929, s. 51.

²³⁵ HEUER, Wolfgang, HEITER Bernd, ROSENMÜLLER Stefanie, *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 25–26.

6. Člověk a svět, nitro a vztah s druhým

Problematice *nitro* jsme se věnovali v kapitole uveřejněného příspěvku v kolektivní monografii pod názvem: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²³⁶ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

V této části práce se věnujeme proměně myšlení ve vztahu člověka a světa v rámci subjekt-objektového rozvrhu a karteziánského myšlení. Karteziánské myšlení zásadně ovlivnilo dějiny lidstva.

Novověký pohled na člověka a svět, tedy metafyzické myšlení, chápe člověka jako myslící subjekt, kde základní plán světa je zformulován jako metafyzika subjektivity v tzv. subjekt-objektovém rozvrhu.²³⁷ Výchova už není péčí o duši. Cílem výchovy je výchova řízeného poslušného, dobrého, poddaného člověka, kde cílem je on sám. Vzniká tak rozpor mezi výchovou k povolání a výchovou k lidství. Zpochybněním paradigmatu proměnou světa a lidských hodnot se změnil cíl výchovy, který nespočívá k převzetí tradice a v jejím dalším pokračování, ale jde o dosažení společenského pokroku a individuálního úspěchu. Předmětem poznání není něco objektivně reálné, ale je to vlastní obsah vědomí. Poznáváme to, co vnější svět v naší mysli, v intencionálním vědomí vyvolal. Poznání se uskutečňuje racionálním vhladem. Exaktní vědy tak vznikají procesem objektivizace. Ve výchově a ve vzdělání je kladen důraz na vyšší výkon, na dovednostech a neustálém rozvoji znalostí, kdy dítě má být připraveno pro další vzestup na společenském žebříčku. Má se stát nositelem hodnot a pokroku.²³⁸

Ve starověku a ve středověku je člověk pojat jako obraz Boží (*imago Dei*), jako *animal rationale*, který je ponořen do dění, ke kterému vzhlíží s pokorou, obdivem, s úctou a zvědavostí. Člověk není sám, svět je konkretizované Boží slovo. Svět byl chápán jako harmonie fungujícího kosmu, nebo jako fungující stvořený svět Bohem. Svět měl svůj řád, neměnnou hierarchii jsoucen v obecně platné hierarchii hodnot. Člověk tak na sebe a svůj

²³⁶ HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. S. 77–79.

²³⁷ PELCOVÁ, Naděžda. 2010. *Vzorci lidství: filosofické základy pedagogické antropologie*. Vyd. 2., přeprac. a rozš., V Portálu 1. Praha: Portál. S. 72.

²³⁸ Ibidem, s. 78–81. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²³⁸ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

život ve světě pohlížel jako na formu participování na celku a jednotě světa.²³⁹ Za těchto podmínek jsou děti podle Riesmanna pouze vychovány místo aby *vyrůstaly v lásce*.²⁴⁰

Novověký člověk vychází v rámci jeho konání racionality z jiného proměňujícího se plánu poznání. Pravda už není základním cílem poznání z pohledu křesťanského (jako veritas). Nejde už o řecké pojetí *alétheia* (pravda věcí, kdy pravda má člověka, je jednou pravdou, Boží pravdou), která se nám ukazuje ve své neskrytosti. Novověké myšlení člověka vychází z popření pravdy jako ontologického rozměru bytí: „*vyhradilo ji poznávajícímu člověku a prohlásilo ji za výsledek lidské poznávací aktivity*“.²⁴¹ Dospěli jsme tak k otázce, co je objektivní pravda a jakým způsobem jí lze dosáhnout? René Descartes tak novověkým názorem popřel učení Parmenida, že myšlení a bytí je totéž. Karteziánské myšlení je založeno na tom, že myšlení není důsledkem bytí. Z faktu myšlení usuzujeme na bytí. Místo myšlení podřizujícího se řádu věcí je vytvořena filosofie, kde podřizující věci jsou vloženy do lidského řádu poznání. Lidský svět je světem, kde se vědomí pohybuje ve svém vlastním světě, vědomí si sebe samého jako jednota *ego cogito a res cogitans*, jak uvádí Pelcová, tedy jako reflexe reflexe – *ego cogito cogitatum*. Výchozí jistotou je člověk, vědomé Já, myslící subjekt.²⁴² Subjekt se vždy vymezuje vůči předmětu, objektu. *Já* tak konstituuje svoji distanci vůči Ne-já.²⁴³ Subjekt už není to, co je neměnné v proměňující se povaze věcí, co určuje vlastní podstatu věcí (řecky hypokeimenom – základ, substance). Descartes chápe subjektem člověka, vše ostatní je objektem. Tím dochází k erozi pojetí vztahu člověk – svět na úroveň, že i člověk, vše živé a příroda se stávají pouhým objektem. Na přírodu může být pohlíženo jako na pouhý zdroj surovin. Člověk se může stát pouhým

²³⁹ Ibidem, s. 72. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²³⁹ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁴⁰ Ibidem, s. 80. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁴⁰ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁴¹ Ibidem, s. 72–73. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁴¹ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁴² Ibidem, s. 74. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁴² Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁴³ Ibidem, s. 75. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁴³ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

prostředkem pro dosahování cílů. Kritika subjekt-objektového rozvrhu myšlení zaznívá od mnoha filosofů a myslitelů (Jan Amos Komenský – všichni jsme na jevišti světa).²⁴⁴

Jaká je naše touha po pravdě? V současné době si nejsme tak jisti, zda lháře nakonec porazí realita. A existuje pro to mnoho důvodů. Jedním z nich se zdá být to, že žijeme v kultuře digitální doby a digitalizace. Digitální kódování informací, které zahrnuje všechny oblasti života, umožňuje kombinovat a měnit všechny znaky, které vyjadřují význam, reorganizovat je, vytvářet tak oddělené světy.²⁴⁵

6.1 Co je nitro?

Jak rozumíme pojmu *nitro* ve vztahu k druhému? Odpověď na otázku, co je nitro, hledáme fenomenologickým způsobem, tedy jako věc samu „Grundfrage“, která musí vydat metodu ke svému poznání.

Jan Patočka výchovu definuje jako proces, který probíhá v nitru vychovatele a vychovávaného, kdy proces formace probíhá po stránce objektivní a zkušenostní (spolužití, prožívání věci a spolupráce s lidmi, snaha o dosažení cíle na bázi zkoušení sebe sama).²⁴⁶

Celek bez marga se musí rodit v mysli, musí dozrát v toku cogitationes. A tak prodléváme v napětí ontologického tázání ve skrytu našeho nejhlubšího nitra. Max Scheller konstatuje, že se stáváme účastníky na nejvyšším bytí, na bytí jednotlivých věcí a na bytí druhých.²⁴⁷ Vhledem do podstaty je realistické setkání se s podstatou, která vznikla z věci samé způsobem, který ta věc ze sebe vydala, a my jsme byli bytostmi, které nechali v sobě dozrát

²⁴⁴ Ibidem, s. 75. Pozn. Jedná se o parafrázi z Unum necessarium: „Všichni sedíme ve velkém divadle světa: cokoli se zde děje, dotýká se všech.“ In: KOMENSKÝ, Jan Amos, 1989. *O sobě*. 2., nezm. vyd. Praha: Odeon. S. 294.

²⁴⁵ VOLK, Christian. *Eine Politik der Lüge kann in den USA nicht verfangen – das glaubte Hannah Arendt. Heute sind wir weniger sicher* [online]. Zürich: Neue Zürcher Zeitung AG. 10.11.2019, 05.30 Uhr. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.nzz.ch/feuilleton/hannah-arendts-begriff-der-weltlosigkeit-erhelltdie-gegenwart-ld.151698>>.

²⁴⁶ PATOČKA, Jan, CHVATÍK, Ivan a KOUBA, Pavel (ed.). 1996-. *Péče o duši: soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách*. Druhé, nezměněné vydání. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 386.

²⁴⁷ OLŠOVSKÝ, Jiří. *Slovník filosofických pojmů současnosti*. 4., rozšířené a přepracované vydání. V Praze: Vyšehrad, 2018, s. 245. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁴⁷ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

vlastní proces, tedy porozumění a pochopení. Jan Patočka pohlížel na subjektivitu lidské osoby prostřednictvím definování pojmu *nitro*. Na lidskou osobu se zaměřuje definováním individuální nitra prizmatem zápasu a proher člověka, kde cílem filosofie je poznání sebe sama. Patočka v tomto pojetí filosofie nehledal systém nebo věčnou pravdu, ale nabízí nám pohled na neustále sebezkoušejícího a myšlenkově do sebe pronikajícího člověka. Ten druhý nahlíží na jedince prizmatem z venku, tedy na člověka, jako součást většího celku. Máme tím na mysli přírodu, božský řád.²⁴⁸ *Nitro* charakterizujeme pomocí negace prostřednictvím zájmu jako inter-esse (bytí mezi)²⁴⁹ a inter-ess.²⁵⁰ Význam „Bytí mezi“ je zapleteností „*nitra do bytí jeho ne-schopností odstupující od sebe samého*“.²⁵¹ Patočka popisuje *nitro* jako nespočívání v sobě samém, které má původ v negaci, která je tvořena jádrem nitra. *Nitro* může získat samo sebe jen nekonečným pohybem do vlastní bezprostřednosti.²⁵² „*Upřímnost zájmu předpokládá jeho samočinné, neuvědomělé probuzení, jest to koneckonců přece jen mé nitro samo, které jest jeho původem, a tak trpnost zájmu je trpnost vycházející z nás samých.*“²⁵³ *Nitro* nelze tedy zpředmětnit. „*Tak jest náš vlastní život ne snad pouhým „procesem“, nýbrž je to dění ve smyslu příběhu a výkonu – jest δρᾶμα v nejpůvodnějším smyslu: z vnitra vyvěrající, z ne-klidu, z vnitřního ne, z vnitřní „nouze“ pramenící událost.*“²⁵⁴

²⁴⁸ JOSL, Jan. *Umění a péče o duši u Jana Patočky*. První vydání. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018, s. 39–40. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁴⁸ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁴⁹ Ibidem, s. 40. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁴⁹ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵⁰ PATOČKA, Jan et al. *Fenomenologické spisy. III/1, Nitro a svět: nepublikované texty ze 40. let*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2014, s. 19. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵⁰ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵¹ JOSL, Jan. *Umění a péče o duši u Jana Patočky*. První vydání. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018, s. 41. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵¹ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵² PATOČKA, Jan et al. *Fenomenologické spisy. III/1, Nitro a svět: nepublikované texty ze 40. let*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2014. S. 30. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵² Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵³ PATOČKA, Jan et al. *Fenomenologické spisy. III/1, Nitro a svět: nepublikované texty ze 40. let*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2014. S. 18–19. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵³ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79..

²⁵⁴ Ibidem, s. 20. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵⁴ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

Základem nitra samého je nebytí v sobě, nespočívá v sobě samém, i když zároveň nitro je sebou a jest v sobě samým. Sebepoznání sama sebe nelze nikdy poznat.²⁵⁵ Naše napětí bytostného tázání je cestou od sebe, kdy volíme naše životní směřování. Cílem našeho života je umění dozrát a zůstat čistým.²⁵⁶

Patočka představuje osobitý pohled na nitro prostřednictvím záporu, kdy podstatou dynamického pojetí subjektu, uskutečňujícího se děje svobody je uskutečňování daného, uplývání, odumírání, zápornost.²⁵⁷

Člověk se stává skutečnou osobností, když je schopen dospět k odhalení a prosvětlení sebe samého, tedy slovy S. Kierkegaarda, niterným naladěním nitra.²⁵⁸ M. Heidegger by dodal: „*Jen z uvlastněného může člověk přijmout to, co mu bylo sesláno jakožto přicházející*“.²⁵⁹ Základním spojením s druhými je podle A. Hogenové životní rozvrh založený na péči o duši s odkazem na čtyři ctnosti podle Platóna, které jsou propojené s druhými skrze moudrost (sofia), uměřenost (sofrosýné), spravedlnost (dikaiosýné) a obranu (boethia). „*Tato boethia je stanovená rozvrhem, ve kterém se vytvoří jednota nejvyšších aretaí v důsledku sofia. Andreia každé nebezpečí klidně nahlíží, sofrosýné nestrpí žádnou paniku u sebe ani u druhých, dikaiosýné dává každému to jeho, a proto i strpí nespravedlivý soud společnosti.*“²⁶⁰

Bytostným tázáním a hledáním našeho místa v kosmu, v bytí jakožto celku, které nemá okraje, je základní otázkou a podstatou vzdělávání. „*Jen tam se zrodí napětí, v němž*

²⁵⁵ Ibidem, s. 20. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵⁵ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵⁶ Ibidem, s. 20. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵⁶ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵⁷ JOSL, Jan. *Umění a péče o duši u Jana Patočky*. První vydání. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018. S. 41. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵⁷ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵⁸ OLŠOVSKÝ, Jiří. *Slovník filosofických pojmů současnosti*. 4., rozšířené a přepracované vydání. V Praze: Vyšehrad, 2018. S. 245. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵⁸ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁵⁹ HEIDEGGER, M. *Hölderlins Hymne „Andenken“*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1982, s. 156. In: (HOGENOVÁ, Anna. *Čas a sebepoznání*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2014. S. 70.). In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁵⁹ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

²⁶⁰ HOGENOVÁ, Anna. *Čas a sebepoznání*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2014. S. 70. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁶⁰ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek *Nitro a druhý*. S. 77–79.

se protiklady sobě navzájem vystavují v neskrytosti a nemohou nic nalhávat druhým ani sobě. Toto tázání je podstatou demokratického způsobu života.“²⁶¹

Člověk se v životě nemá obávat riskovat, měl by vyjít ze sebe. To je recept, jak se umět postavit proti totalitě konzumu. Umět se vrátit ke Kristu.

²⁶¹ HOGENOVÁ, Anna. *Ontologická nouze a dnešek*. [Praha]: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2019. S. 30. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*,²⁶¹ Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek Nitro a druhý. S. 77–79.

7. Fenomén krize

V kapitole objasňující fenomén krize vycházíme z částečně přepracované verze uveřejněného příspěvku, z kapitoly v kolektivní monografii pod názvem: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

Vymezíme etymologický význam pojmu krize? Představíme mezinárodně používaný pojem krize „*krisis*“, který se používá v politice, ve společenských vědách, ve filosofii, medicíně, vojenství, v právní oblasti v proměnách času ve vybraných dějinných úsecích.

Fenomén *krize* má několik etymologických jazykových významů. Původem fenomén *krize* pochází z řečtiny: *κρίσις* (je odvozeno od *κρίνω*).

V řeckém jazyce pojem „*krize (krisis)*“ je odvozen od slovesa „*krino*“ (*κρίση*)²⁶². U jednotlivých autorů řecko-českých slovníků se setkáváme s několika možnými překlady, jako je například: „*krize, záchvat, kritika, soud, úsudek*“²⁶³. V novořeckém překladu od autorů T. Nedělky, I. Zgafase, je význam slovesa „*krino*“ (*κρίση*) definován jako „*posuzování, recenze, závěr, úsudek, svízel, krize*“.²⁶⁴

Helena Pancová v *Grécko-slovenskom slovníku* překládá *κρίση* jako *vyvolenie* (volba výběrem), *soud, souzení, odsouzení, rozhodnutí (zápasu), úsudek, výrok, rozsudek, místní soud, úsudek, mínění, výrok rozvážnost*²⁶⁵.

²⁶² PAPANOPULOS, Lysimachos, KOPECKÁ, Lydie a PILICIDU ZERVA, Georgia. *Novořecko-český, česko-novořecký praktický slovník*. Vyd. 2., nezměn. Voznice: Leda, 2014, s. 155. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁶³ Ibidem, S. 155. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁶⁴ NEDĚLKA, Teodor a ZGAFAS, Ilias, ed. *Novořecko-český slovník*. 2., rozš. vyd. Praha: Asociace řeckých obcí v ČR, 2002. xiii. S. 457. In: In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁶⁵ PANCZOVÁ, Helena, 2012. *Grécko-slovenský slovník: od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea. S. 742.

Latinský význam slova *krize*, „*crisis*“, znamená „*rozhodnou dobu*“²⁶⁶, tedy „*rozhodnutí, obrat, soud o něčem, krize, kritika*“²⁶⁷. Krizi v oblasti právní můžeme definovat jako určitý soudní proces, ve kterém dochází k oddělení podstatného od nepodstatného, a kdy je vydáno rozhodnutí v rámci vyvrcholení daného sporu.

Joachim Ritter v Historickém slovníku filosofie uvádí význam slova *krize* jako: *oddělit, vybrat, soudit, rozhodnout; mediální κρίνομαι, soutěžit, hádat se, bojovat, rozvod, spor*, pak také rozhodnutí, kterým se ukončuje konflikt, a *soud*.²⁶⁸ Oddělené významy objektivního soudu a subjektivní kritiky byly v řečtině stále zahrnuty pod společným výrazem, *κρίσις* jako soudní proces, jako nalézání spravedlnosti. Soud má řád ustanovující a politický smysl, jak jej znal Aristotelés (Plnohodnotný občan může být určen pouze svou účastí na souzení (*κρίσις*) a vládnutí (*ἀρχή*)).²⁶⁹ V politice se v období antiky u Aristotela kladl důraz na schopnost nalézat a zachovávat právo v dané polis za plné účasti všech občanů. Politická rozhodnutí vycházela z potřebného pochopení a správného úsudku, včetně pochopení smyslu pojmu „*krisis*“, její naléhavosti v dané době. V oblasti práva tak mělo dojít k naplnění principu spravedlnosti. To kladlo nároky na zúčastněné v oblasti erudice o poznání a o nejistotě, o schopnosti umět předvídat jednání v různých životních situacích.

Reinhart Kosselleck definuje etymologický význam pojmu slova „*krisis*“ jako: „*rozhodovat, posuzovat, vybírat, oddělovat*“, a v oblasti mediální odkazuje na tvar „*přít se, měřit se*“²⁷⁰, s odkazem na zřetelnost neodvolatelného konečného rozhodnutí, kde je vyneseno nezvratný soud. Například v oblasti práva je „*krisis*“ pojata v kontextu možných alternativ nenabízejících žádnou revizi (bezprávi nebo právo), v medicínském pohledu jde

²⁶⁶ QUITT, Zdeněk a KUCHARSKÝ, Pavel. *Česko-latinský slovník = Lexicon bohemo-latinum: příloha*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1993. S. 228. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁶⁷ KÁBRT, Jan. *Latinsko-český slovník*. 4. vyd. Praha: SPN, 1996. S. 119. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁶⁸ RITTER, Joachim. GRÜNDNER, Karlfried, 1976. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Band 4: I-K. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 1235.

²⁶⁹ Ibidem, s. 1235. In: ARISTOTELES, Pol. 1275 a; vgl. 1253 a. 1326 b; THUCYDIDES, Hist. I, 131, 2.

²⁷⁰ KOSELLECK, Reinhart. *Některé otázky spojené s dějinami pojmu „krize“*. In: *Pojem krize v dnešním myšlení*. Překlad Jiří Pechar. Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd, 1992. S. 47. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

o rozhodnutí o životě a smrti (Hippokrates). „*Krisis*“ je v křesťanském pojetí způsobu života vnímáno tak, že nás vede ke spáse nebo zatracení (poslední soud na konci světa, ke kterému směřuje kosmos).²⁷¹

V řecké antické filozofii, v medicíně a ve vojenství²⁷² se pojem „*krisis*“ u Hippokrata nebo Galéna vztahoval ke stanovení správného okamžiku v období krizových dnů nemoci, kdy zkušený a erudovaný lékař uměl zvolit správný okamžik („*kairos*“, „*καιρός*“)²⁷³ pro lékařský zásah, který vedl k bodu zvratu.²⁷⁴ V armádě se bod zlomu vztahoval k vítězství nebo porážce.²⁷⁵

Miloslav Bednář definuje a upřesňuje filozofický význam slova „*krisis*“ jako schopnost umět rozlišit a rozsoudit „(...) mezi věčností jako určující realitou na jedné straně, a smyslově zjistitelnou, vnímatelnou pomíjivostí na straně druhé. Jednáním oddělujícím věčný pohyb smyslově poznatelné dočasnosti od věčného řádu a pohybu zjevování bytí jako takového.“²⁷⁶

Hérakleitos odkazoval na fakt, že lidstvo je ve stálém rozporu s věčným vše jednotícím rozumem (*logos*).²⁷⁷ Bednář konstatuje, že se mylně domníváme v každodenním střetávání

²⁷¹ Ibidem, s. 47. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁷² OLŠOVSKÝ, Jiří, 2005. *Slovník filozofických pojmů současnosti*. Vyd. 2., rozš. Praha: Academia. S. 100. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁷³ PAPANOPULOS, Lysimachos, KOPECKÁ, Lydie a PILICIDU ZERVA, Georgia. *Novořecko-český, česko-novořecký praktický slovník*. Vyd. 2., nezměn. Voznice: Leda, 2014. S. 144. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁷⁴ *Pojem krize v dnešním myšlení*. Překlad Jiří Pechar. Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd, 1992. S. 48. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁷⁵ RITTER, Joachim. GRÜNDNER, Karlfried, 1976. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Band 4: I-K. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. S. 1235.

²⁷⁶ BEDNÁŘ, Miloslav. *To proklínané slovo krize! Přitom z hlediska filozofie jiný stav vlastně ani neexistuje* [online]. iDNES.CZ © 1999–2021 MAFRA, a. s., a dodavatelé Profimedia, Reuters, ČTK, AP. Praha: 7. února 2009, 9:07. [cit. 27. 2. 2021]. Dostupné z: <https://www.idnes.cz/zpravy/archiv/to-proklinane-slovo-krize-pritom-z-hlediska-filozofie-jiny-stav-vlastne-ani-neexistuje.A090206_173125_kavarna_bos>. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁷⁷ BEDNÁŘ, Miloslav. 2018. *Pohyb a řád: pokus o fenomenologickou ontologii*. Vydání první. Praha: Togga, spol. s r.o. S. 268. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

se s dočasnými jsoucny (je to jen jevový povrch), že jde o běžnou samozřejmost. „*Běžná lidská krize je právě tato inverzní noeticko-ontologická záměna, každodenní, běžná skrytost nám ve skutečnosti tak bytostně blízké neskrytosti, tedy pravdy*“²⁷⁸. Unikají nám pohyby zjevování pravdy a bytí jsoucen. Záměnou pohybu zjevování se bytí za spoléhání se na pomíjivou „realitu“, se dostáváme do krize, která má různé formy projevu. Máme tím na mysli nezvládání traumat (např. danou problematikou se zabýval E. H. Erikson, osm věků psychosociálních krizí), ztráty životního smyslu (E. Frankl), krizi v oblasti interpersonální (frustrace z životního osudu), vynášení soudů o nespravedlivém světě, jeho dějinnosti a tedy zlu.²⁷⁹

S pojmem krize se lidstvo stále více setkává napříč obory a životními situacemi. V 18. století je pojem krize uváděn jako filozoficko-dějinný úzus reflektující danou dobu průmyslové revoluce a různé vědecké teorie. O krizi za vlády Karla Velikého se dozvídáme například u G. W. Leibnize. Richard Rothe v roce 1837 konstatoval, že křesťanské dějiny jsou „(...) *Velkou nepřetržitou krizí našeho rodu*“²⁸⁰. Jacob Burckhardt označil jako jednorázovou dějinnou krizi období stěhování národů. Období dějin novověku označil jako trvalou krizi.²⁸¹

Ve 20. století americký prezident Franklin D. Roosevelt se vyjádřil ke krizi, jakožto k určité dynamice v pokroku: „(...) *Lidstvo se z každé krize pozvedá s určitým stupněm znalostí, s vyšší mírou slušnosti, s ryzejšími závěry*“.²⁸² Krizi můžeme definovat, jako změnu

²⁷⁸ Ibidem, s. 268. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁷⁹ Ibidem, s.268–269. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁸⁰ *Pojem krize v dnešním myšlení*. Překlad Jiří Pechar. Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd, 1992, S. 52. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁸¹ Ibidem, s. 52. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁸² BESSON, W. *Die politische Terminologie der Präsidenten F. D. Roosevelt. Eine Studie über den Zusammenhang von Sprache u. Politik*. Tübingen, 1955, s. 20. (In: *Pojem krize v dnešním myšlení*. Překlad Jiří Pechar. Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd, 1992. S. 53). In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

z rovnovážného stavu do stavu nerovnovážného nebo do převahy jedněch elementů nad elementy druhými.²⁸³

Paul Ricoeur uvádí ve svém příspěvku na téma: „*Je krize jevem specifickým?*“²⁸⁴, že moderní společnost vyvstala z tradiční společnosti, která se nacházela v krizi. Nicméně se stala také místem krize. Frankfurtská škola reprezentovaná Theodorem W. Adornem a Maxem Horkheimerem, dochází k obdobnému závěru, že krize v období osvícenství a nedodržení slibů, zapříčinila krizi modernity samé, s odkazem na fakt, že „(...) *moderní racionalita se stala racionalitou instrumentální, vyčerpala svůj potenciál. Jedině možnou zůstává kritická teorie, která rozvíjí negativní dialektiku, tj. velké odmítání zrudných účinků rationality.*“²⁸⁵ Nutno podotknout, že se i kritická teorie dostala do krize samé.

Friedrich Wilhelm Nietzsche se vyjadřuje ke krizi a ztrátě nejvyšších hodnot moderní doby pojmem *nihilismus* (přerod člověka a pád morálky se smrtí Boha). Moderní krize je krizí modernity. Max Weber definuje krizi modernity „(...) *cenou za triumf rationality, kterou jinak hlásá, je odkouzlení světa, které už zřejmě není snesitelné. Současný člověk, ať jej nazveme moderním nebo postmoderním – prožívá současně odchod bohů i zničení hodnot. Faktem je, že člověk toto dvojí trauma snáší dost těžce. Krize je právě samo toto utrpení.*“²⁸⁶

G. W. F. Hegel konstatuje v díle *Fenomenologie ducha*, že: „(...) *Duch se rozešel s dosavadním světem svého jsoucná a představování; chystá se právě k tomu, aby jej vnořil do minula, a pracuje na jeho přetvoření.*“²⁸⁷

²⁸³ BEDNÁŘ, Miloslav. 2018. *Pohyb a řád: pokus o fenomenologickou ontologii*. Vydání první. Praha: Togga, spol. s r.o. S. 270. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁸⁴ RICOEUR, Paul. *Je krize jevem specifickým?* (In: *Pojem krize v dnešním myšlení*. Překlad Jiří Pechar. Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd, 1992. S. 29–46. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁸⁵ Ibidem, s. 43. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁸⁶ Ibidem, s. 44. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

²⁸⁷ TISCHNER, Józef. *Krize moderního myšlení*. (In: *Pojem krize v dnešním myšlení*. Překlad Jiří Pechar. Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd, 1992, s. 69). In: HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. 1960.

Jan Patočka v *Péči o duši II.* definoval lidský život jako proces v krizi, kdy se v proměnách času rozhodujeme mezi odpověďmi nad otázkami prostřednictvím odpovědi ano–ne. V případě fenoménu poznání, nikdy nedospějeme k poznání, co je dobré a co je zlé, co je pravdivé a co je neopravdivé.²⁸⁸

Arendtová ve *Vita activa neboli O aktivním životě* popisuje život, zemi, svět, nativitu, smrtelnost, věčnost, nesmrtelnost a pluralitu²⁸⁹ a činnosti, které jsou pro tyto podmínky důležité, jako je jednání, výroba a práce²⁹⁰. V případě práce (die Arbeit) nemá počátek a ani konec (příkladem je Marxovo pojetí práce, kdy redukuje jednání na výrobu, vzniká tak kult pracujících a práce, což byla podstata komunismu, jako příkladu totalitního režimu). Výroba (die Herstellung) má svůj začátek a konec. V případě jednání (die Handlung – obchodování) konstatujeme, že má začátek, ale konec nelze spolehlivě určit. Při jednání je důležitý střet s druhým (diskuse, posuzování, možné vyřčení slibu), tedy utváření lidství (zoon politikon). Jednání má být svobodným činem. Při jednání dochází ke svědectví, k odpuštění, k řeči (tato schopnost přináleží člověku – antropinum).

Poté zkoumá, jak se tyto podmíněnosti změnily ve svých vzájemných vztazích, což je zřejmé z krize. Krize ve vzdělávání, kterou zkoumá, ukazuje nejen to, že Johnny neumí číst. Dospělí se podle ní zřekli odpovědnosti za vzdělávání dětí, což v praxi znamená zřeknutí se odpovědnosti za děti jako "nové počátky", a zřeknutí se za jejich zrození.²⁹¹ Ukazuje se,

Fenomenologie ducha. Překlad Jan Patočka. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. S. 57–58. In: HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního.* S. 129–133.

²⁸⁸ PATOČKA, Jan; KOUBA, Pavel a CHVATÍK, Ivan. 1999. *Péče o duši II.* Praha: Oikoymenth. S. 270.

²⁸⁹ Pozn. „Jednání vyžaduje pluralitu, v níž jsou sice všichni totožní v tom smyslu, že jsou všichni lidé, ale právě jako takoví jsou totožní oním pozoruhodným způsobem, že žádný z nich není stejný jako kdokoli jiný, kdo kdy žil, žije nebo bude žít.“ In: ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě.* Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 16–17.

²⁹⁰ Pozn.: „(...) práce, která je v novověku vykonávána na veřejnosti, byla tak mimořádným způsobem zdokonalena, zatímco kvalita našich schopností jednat a promlouvat, jež byly v této době vytlačeny do sféry soukromého a intimního života, tak očividně upadla.“ In: ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě.* Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 65.

²⁹¹ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení.* Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. 299 stran. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 180, s. 190.

že krize vzdělávání je vlastně krizí zrození. Člověk, který se dokáže vžít do role dítěte dané doby je člověkem, který pochopil tuto krizi.²⁹²

7.1 Krize autority z pohledu Hannah Arendtové

V kolektivní monografii se Julie Schulze Wessel zabývá tématem „*Co je to autorita*“ v současném světě. Odkazuje na pojetí autority z pohledu Hannah Arendtové. Dospívá k názoru, že si máme položit otázku: Co byla autorita?

K charakteristickým rysům moderního světa ve 20. století se stala trvale prohlubující se krize autority, která má svůj původ a povahu v oblasti politické. „*Ke vzniku politických hnutí usilujících odstranit systém politických stran a k vývoji nové totalitní formy vlády došlo na pozadí více či méně obecného a více či méně dramatického zhroucení všech tradičních autorit.*“²⁹³

Krize autority se podle Arendtové projevuje jak v oblasti politického života a myšlení, tak v oblasti předpolitické, a nejvíce se měla projevit ve výchově a vzdělání.²⁹⁴ V současném světě se nám autorita vytrácí. Trvalý úpadek autority nastal s příchodem počátku moderní doby a karteziánského myšlení. Arendtová tento úpadek popisuje jako zpochybnění tradiční autority částí společnosti prostřednictvím vzpurných studentských hnutí.²⁹⁵ Na rozdíl od mnoha jejích současníků nepovažovala krizi autority za známku pozitivního pokroku, ale naopak, jako výraz komplexní krize současné doby. Tento úpadek se projevu prototypem osobnosti se slabým egem, která se ochotně a obětavě podřizuje autoritě. Za těchto okolností stojí uznávání autority v naprostém protikladu k osvícenskému pojetí ideálu sebevědomého jedince, který využívá vlastního rozumu. Wesselová odkazuje na román Heinricha Manna, „*Der Untertan*“, kde hlavní hrdina měšťák Diederich Hessling je symbolem člověka

²⁹² ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 65.

²⁹³ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 102.

²⁹⁴ Ibidem, s. 197.

²⁹⁵ SCHULZE WESSEL, Julia. *Über Autorität*. In: VOLRLÄNDER, Hans, 2006. *Die Deutungsmacht der Verfassungsgerechtigbarkeit*. Wiesbaden: VS Verl. für Sozialwissenschaften. S. 57–58.

s autoritářským charakterem, kdy své chování přizpůsobuje zbabělému oportunnímu jednání vůči autoritám na jedné straně, a tyranským způsobem jednání vůči podřízeným na straně druhé.²⁹⁶ Hlavní hrdina se způsobům chování a používáním moci pro vlastní účely naučil ve škole od svých učitelů a v rodině (přísná výchova s tělesnými tresty), tedy podřízenosti pravidlům na straně jedné, a odsuzováním jednání spolužáků na straně druhé. Co tedy Hannah Arendtová myslí autoritou a proč se domnívá, že autorita dnes již neexistuje? Hannah Arendtová dospěla k závěru, že v současném světě nejsou téměř žádné známky hmatatelné autority.

Krise autority ve výchově je úzce propojená s fenoménem krize tradice²⁹⁷, jakožto krize našeho vztahu k minulosti. Pro vychovatele (paidagoga), jakožto zástupce rodičů vzniká dilema, jak se má vypořádat a vyrovnat s tímto aspektem moderní tradice. Je to vychovatel, kdo zprostředkovává mezi starým (minulostí) a novým, což je jeho úkol. Respektování minulosti je hlavním úkolem profese vychovatele.²⁹⁸ Obor pedagogika úzce spolupracuje v rámci multidisciplinarity s dalšími obory. Vliv konzervatismu, pragmatismu zapříčinil, že učitel může prakticky vyučovat jakýkoliv předmět. Jeho profesní příprava jde směrem na vyučování, nikoliv k ovládnutí znalostí určitého předmětu. Arendtová kritizovala způsob přípravy učitelů v USA, především v oblasti veřejných škol, kde učitel ve svých znalostech byl na úrovni jedné lekce před třídou. Studenti jsou odkázáni na vlastní schopnosti. „(...) přestává působit i nejlegitimnější zdroj autority učitele jako osoby, učitele jako toho, kdo – ať už se chápe jakkoli – pořád zná a umí víc než kterýkoli z žáků. A tak už nemůže existovat neautoritářský učitel, který by rád upustil od všech metod donucování, protože už nemůže spoléhat na vlastní autoritu.“²⁹⁹ *V zájmu toho, co v každém dítěti je nové a revoluční, musí být výchova konzervativní. Musí novost chránit a uvádět ji jako něco nového do starého*

²⁹⁶ Ibidem, s. 57.

²⁹⁷ Pozn. Ke ztrátě tradice se vyjádřila Arendtová tak, že otevírá minulost, ztráta náboženské víry dává prostor rozumu a ztráta autority umožňuje řešit elementární problémy lidského soužití. In: HEUER, Wolfgang. HEITER Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie. 2022. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, Stuttgart: Metzler, S.70.

²⁹⁸ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 197.

²⁹⁹ Ibidem, s. 187–198.

*světa, který z hlediska příští generace, ať už jsou či nejsou její činy revoluční, již dosloužil a je blízek rozpadu.*³⁰⁰

Arendtová rozlišuje mezi autoritou, která má význam ve veřejném, tj. politickém životě a autoritou, která se projevuje v soukromém životě. I když se obě od sebe odlišují, jsou vzájemně propojené a nepostradatelné. Narušení nebo zničení jedné z oblastí autorit vede k narušení nebo zničení druhého typu autority. Krize autority v těchto oblastech lidského života odráží krizi moderní společnosti.

Předpolitická sféra zahrnuje především autoritu ve vzdělávání, ve vztahu autority mezi rodiči a dětmi nebo mezi učiteli a dětmi. Zejména vztah autority mezi dětmi a rodiči se zdá být předurčen samotnou přírodou, na rozdíl od vztahu autority mezi dětmi a rodiči, který je v oblasti samotné přírody, na rozdíl od politické sféry, protože dítě, které přichází na tento svět jako cizinec, je ve světě závislé na někom, kdo ho do stávajícího světa uvádí a seznamuje ho s ním. Tento zdánlivě přirozený vztah se stal křehkým; i zde Arendtová konstatuje moderní úpadek autority.³⁰¹ Pro Arendtovou znamená autorita v předpolitické sféře převzetí odpovědnosti za běh světa. Filozofické důsledky Arendtové pojetí světa jsou v tomto bodě klíčové. Je to především rozhodně politické pojetí a znamená prostor, v němž se dělá politika, v němž se lidé setkávají a společně jednají.³⁰²

Obnovení autority není možné tam, kde došlo k přetržení tradice, nenavázání na moudrost a duchovní tradice myšlenek a idejí pocházejících z období starověkého Říma v oblasti politické. Římané kladli důraz na přejímání vzorců myšlení a idejí, a na příklady autoritativních předchůdců. Řecký koncept nabízel vzory v oblasti myšlení a idejí, v oblasti teorie, filosofie a básnictví.³⁰³ Současná moderní společnost si uvědomuje, že má své

³⁰⁰ Ibidem, s. 196.

³⁰¹ Ibidem, s. 189.

³⁰² GAUS, Günter. „*Gespräch mit Hannah Arendt*“ aus der Reihe Zur Person (1964) 28.10.1964 [online]., veröffentlicht in: German History Intersections, [cit. 28.11.2023]. Berlin: Rundfunk Berlin-Brandenburg. Dostupné z: <<https://germanhistory-intersections.org/de/wissen-und-bildung/ghis:document-105>>.

³⁰³ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOÚŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 135.

historické kořeny v židovsko-křesťanském a antickém základu. Problém tkví v tom, že jsme přestali si tyto tradice připomínat.³⁰⁴

Autorita vychovatele a kvalifikace učitele není totéž. I když je určitá míra kvalifikace pro autoritu nezbytná, ani nejvyšší možná odbornost sama o sobě nikdy nemůže autoritu zplodit³⁰⁵

Pojem světa však lze vymezit i obecněji. Svět znamená především svět obývaný a sdílený lidmi. Je to právě tento svět, který může lidem nabídnout stabilitu a kontinuitu. Svět je místem, který lidem poskytuje domov. Důvěra Arendtové, mít důvěru ve svět znamená „být doma s věcmi tohoto světa“.³⁰⁶

Pro Arendtovou se krize moderní doby nejradikálněji projevuje v opuštěnosti a atomizaci člověka. Opuštění znamená nejen být opuštěn druhými lidmi, ale také být opuštěn sám sebou. „(...) vnější moc, která lidem odnímá svobodu sdělovat veřejně své myšlenky, jim rovněž bere svobodu myslet“ a jedinou zárukou „správnosti“ našeho myšlení je to, že myslíme „ve společenství s jinými, s nimiž si vzájemně sdělujeme své myšlenky“. Lidský rozum je náchylný k omylům, a proto může fungovat jedině tehdy, smí-li jej člověk „užívat veřejně“, což platí pro ty, kdo jsou zatím ve stavu „vyučování“, a nedokáží tak používat své mysli „bez vedení někoho jiného“, stejně jako pro badatele, který potřebuje „veřejnost světa čtenářů“, aby zkoumala a prověřovala výsledky, k nimž se dobere.“³⁰⁷

7.2 Krize pohledem Hannah Arendtové

Na problematiku krize a plurality se Arendtová zaměřuje hlouběji ve svých úvahách ve *Vita activa, neboli, O činném životě*. Pluralita organizuje společný svět jako veřejnou

³⁰⁴ Pozn.: „*Neboť žít v politické sféře bez autority a zároveň bez povědomí, že zdroj autority přesahuje moc i ty, kdo jsou u moci, znamená, že lidé znovu stojí tváří v tvář elementárním problémům pospolitého života, bez náboženské víry v posvátný počátek, bez ochrany, kterou poskytuje tradice, a tedy samozřejmá měřítká chování.*“ In: ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 152.

³⁰⁵ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 193.

³⁰⁶ Ibidem, s. 285.

³⁰⁷ Ibidem, s. 238.

sféru, v níž se odehrává politická činnost s její minulostí a budoucností, ale stojí také v popředí konceptu cvičení v politickém myšlení. Politická kompetence každého jedince v podmínkách hrozící ztráty světa a krize společného jednání, nemůže být pojímána jako pouhá aktivita ve veřejné sféře, ale musí být doplněna reflexivním prvkem, politickým myšlením, které se v dnešním světě musí stát schopností každého politického aktéra.³⁰⁸ Vzájemným působením různých názorů, které jsou takto rozpracovány a vyjádřeny jednáním, vzniká veřejná sféra, která je společná všem, kdo se na ní podílejí, a zároveň je založena na principu plurality, tj. spojuje v sobě prvek stejnosti a různosti.³⁰⁹ Bez plurality společného světa je veřejná sféra politikou v arendtovském smyslu nemyslitelná. Pluralita se projevuje v několika aspektech: od konstrukce politické sféry přes pojetí dějin až po základ politického myšlení a cvičení, jimiž se praktikuje. Pluralita jednajících subjektů je základní podmínkou politické sféry, jak ji chápe Arendtová.³¹⁰ Jednání v širším slova smyslu je jako jakákoli činnost ve veřejné sféře, která nutně zahrnuje pluralitu subjektů. Pluralitu aktérů tudíž chápeme jak numericky, tak kvalitativně: K vytvoření veřejného prostoru je vždy zapotřebí více aktérů, kteří se od sebe liší na základě natality, tedy podmínky lidské existence, která zaručuje radikální jedinečnost každého člověka. Arendtová konstatuje, že: „(...) *výlučně psychologická interpretace lidské existence, na níž se zakládají společenské vědy a pro niž je výskyt či absence veřejného prostoru tak irelevantní jako každá jiná realita světa, se stává problematickou tváří v tvář skutečnosti, že není možný žádný vynikající výkon, pokud pro něj svět sám neposkytne místo. Žádné psychologicky uchopitelné vlastnosti, které bychom si mohli osvojit výchovou či pěstěním, ani nadání, ani talenty nemohou nahradit to, co konstituuje veřejnou sféru a co ji činí tím prostorem světa, v němž se lidé mohou vyznamenávat a v němž může znamenitost najít místo, které jí náleží.*“³¹¹

Každá společnost se bude střetávat v dané epoše s pojmem *krize společnosti*.

Zažíváme mnoho typů krizí (s negativní nebo s pozitivní konotací), které mají multifaktoriální příčiny. Jednou z příčin krize je absence konsenzu v dané společnosti, schopnosti si umět naslouchat a vzájemně se respektovat (střet mezi tradicí, postmodernitou,

³⁰⁸ Ibidem, s. 65.

³⁰⁹ Ibidem, s. 76.

³¹⁰ Ibidem, s. 73, s. 90.

³¹¹ Ibidem, s. 65.

ztrátou posvátného na úrovni náboženské – vertikální model a v oblasti bio-, sociokulturní a politické – model horizontální).

V současnosti se setkáváme s několika životně nebezpečnými fenomény, jako jsou digitální, ekonomická, ekologická krize, krize autority, rodiny, krize akumulace moci, krize ve vzdělání a ve výchově. „*Výchova je ten bod, v němž se rozhodujeme, zda milujeme svět tak, abychom za něj převzali odpovědnost a chránili ho před zkázou, jež se stala nevyhnutelnou, kdyby nebylo obnovy, kdyby nebylo nových a mladých.*“³¹²

Každá krize nás staví na pomyslnou křižovatku, kde se snažíme najít správné rozhodnutí. Řešením krizí se nám otevírají nové možnosti dané problematiky. Krize je tak přerušením jednoho historického procesu, který může vést k negativním výsledkům, nebo může vést k originálním řešením, novým idejím a perspektivám. „*Každá krize je tak znamením, jež skrze poukazy k jednotlivým jsoucňům ukazuje na vlastní základ jsoucích, např. lékařskou vědou zjištěných kauzálních řetězců.*“³¹³

7.3. Krize vzdělání a výchovy z pohledu Hannah Arendtové

V této kapitole popisujeme pohled Arendtové na fenomén krize ve vzdělání a výchově.

Krizí vzdělání a výchovy, kultury a autority se Arendtová věnuje v esejích ve sborníku *Mezi minulostí a budoucností*. Krize výchovy je z pohledu Arendtové odpovědí, a naším úkolem je umět se obrátit k otázkám. Tedy umět odpovědět přímými soudy (die Urteile). Pokud budeme odpovídat hotovými soudy (die Vor-Urteile), pak krize přeroste v katastrofu, „*(...) neboť rezignuje na běh času, a může, abychom byli přesnější, jen prohloubit odcizení světu, jímž jsme ohrožováni ze všech stran*“.³¹⁴

Pro Arendtovou se krize výchovy a vzdělání stala v Americe prvořadým politickým problémem.³¹⁵

³¹² Ibidem, s. 199–200.

³¹³ BEDNÁŘ, Miloslav. 2018. *Pohyb a řád: pokus o fenomenologickou ontologii*. Vydání první. Praha: Togga, spol. s r.o. S. 270.

³¹⁴ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 198.

³¹⁵ Ibidem, s. 180.

Podle Arendtové je problémem výchovy v moderním světě to, že se nemůže zříci ze své povahy tradice a autority. Výchova se má odehrávat ve světě, „*který není strukturován autoritou ani udržován tradicí*“³¹⁶. Apeluje na fakt, že je nutné oddělení výchovy a vzdělání od veřejné oblasti a politického života „*a jenom zde uplatňovat pojetí autority a zaujímat příslušný postoj vůči minulosti. Autorita a vztah k minulosti – oprávněné ve sféře výchovy a vzdělání – neplatí obecně a nesmějí vznášet nárok na platnost ve světě dospělých.*“³¹⁷

Posláním školy je ukázat, jaký svět je, a nikoliv dávat návod, jak mají děti žít. Dále je nutné mít jasně stanovené hranice ve vztahu výchovy: dítě a dospělý. Děti by neměly přebírat role dospělých. Stanovené hranice však nemají být bariérou, aniž by děti byly odděleny od společnosti. Jinými slovy, děti by měly mít vytvořené bezpečné prostředí ve výchově a ve vzdělání (ve škole), *jako by dětství bylo autonomním lidským stavem, kde lze žít podle vlastních zákonů.*³¹⁸

Dále Arendtová konstatuje, že předvídatelný cíl, kdy mladý člověk má být uveden do světa celku, musí být stanoven ve výchově a ve vzdělání, nikoliv v učení, což *pravděpodobně koinciduje spíše s absolvováním střední školy než školy vysoké.*³¹⁹ Apeluje na propojení výuky, vzdělávání a výchovy. Odkazuje na fakt, že je nutná výuka vzdělání a výchovy, v opačném případě „*snadno degeneruje a stává se morální a emotivní rétorikou*“.³²⁰ Jinými slovy můžeme vyučovat a nevychovávat a nevzdělávat člověka až do jeho smrti, takový člověk se stane nevzdělaným.

Arendtová apeluje na vztah dospělých a dětí, který by měl být řešen komplexně, tedy náš postoj vůči skutečnosti natality, že obnova života probíhá rozením.

Výchovou rozhodujeme o tom, zda převezmeme zodpovědnost za svět, za jeho ochranu pro budoucí pokolení. Výchova je ústředním bodem v našem rozhodování, zda opravdu milujeme své děti, abychom je nenechali bez pomoci a nevyháněli je ze světa „*ani jim*

³¹⁶ Ibidem, s. 198.

³¹⁷ Ibidem, s. 198.

³¹⁸ Ibidem, s. 199.

³¹⁹ Ibidem, s. 199.

³²⁰ Ibidem, s. 199.

*nevyráželi z rukou šanci vytvořit něco nového, pro nás nepředvídatelného, abychom je předem připravovali k úkolu obnovit náš společný svět.*³²¹

Arendtová apeluje na rodiče, že děti – *početím a zrozením* – děti přivádějí do světa a posílají je do života. Odpovědnost za vývoj dítěte a za život je pokračováním světa. K tomu je nutná výchova a vzdělání, která propojuje odpovědnost za život a vývoj dítěte. „*Dvoji odpovědnost v žádném případě nesplývá v jedno, mezi obojím může dojít i ke konfliktu.*³²² *Je-li lidský život vystaven světu cele, aniž by bylo chráněno jeho soukromí a bezpečí, ničí se jeho vitalita.*³²³

Arendtová zrůžňuje nutnost ochrany světa před novou generací a na ochranu dítěte před světem.³²⁴ Mám tím na mysli bezpečné prostředí pro zdravý vývoj dítěte v prostředí školy a domova. V případě světa jí jde o zachování světa pro budoucí generace.

Pozadí Arendtové kritiky v *Krizi výchovy* představuje vyprávění známé z *Vita activa* o zániku moderního světa, v němž tradice a autorita ztratily svou platnost. Pro jeho obyvatele působící ve veřejné sféře to znamená, jak opakovaně zdůrazňuje, potřebu nezávislého úsudku. Politický prostor, který již nedrží pohromadě tradice, se musí znovu objevit, ale tato proměna umožňuje znovu objevit původní způsoby politického myšlení a jednání. V oblasti vzdělávání je situace jiná: přirozeně a historicky je vzdělávání založeno na autoritě a bez tohoto základu se dostává do krize. Bez ní jsou děti ponechány samy sobě, jako by byly schopny vytvořit vlastní svět. Arendtová konstatuje, že jsme jako lidé (děti) v procesu vývoje, že potřebujeme ochranu ze strany dospělých, jejichž úkolem je uvést děti do světa, který musí nejprve poznat jako nováčci. Zároveň by měly být chráněny před předčasným vstupem do veřejné sféry, z důvodu nepřipravenosti. V politice výchova žádnou roli nemůže hrát, protože v politice jsou lidé, kteří už výchovou a vzděláním prošli. Pokud by někdo chtěl vychovávat dospělé, pak mu jde jen o to, aby se mohl stát jejich poručníkem s cílem zabránění jim v politické činnosti. „*Protože dospělého vychovávat nelze, působí v politice*

³²¹ Ibidem s. 199–200.

³²² Ibidem, s. 190.

³²³ Ibidem, s. 191.

³²⁴³²⁴ Pozn.: „(...) dítě vyžaduje zvláštní ochranu a péči, aby se mu ve světě nepříhodilo nic zlého a ničivého. Avšak také svět si žádá ochrany, aby nebyl pustošen a ničen náporom nového, který se na něj s každou novou generací přiválí. In: ibidem, s. 191.

slovo „výchova“ neblaze – předstírá se záměr vychovávat, avšak vlastním účelem je donucovat bez použití síly.“³²⁵

Jaký druh politické praxe by měl být vyloučen ze sféry vzdělávání a výchovy, aby byly děti ochráněny před tímto vlivem? Vždy, když Arendtová argumentuje ochranou dětí před světlem veřejné sféry, uvádí příklady politického aktivismu nebo politické indoktrinace. Cílem výchovy je uvedení dětí do společného světa. Striktní oddělení politiky a vzdělávání se může týkat pouze politického aktivismu, do něhož jsou děti zapojovány dospělými většinou bez adekvátního pochopení situace, a tím zneužívány. Příprava na zodpovědnou účast v politické sféře je však možnou formou výchovy k soudnosti, aniž by děti jako nováčky ohrožovala. Takový projekt však musí brát v úvahu povahu politického myšlení. Účinné cvičení v politickém myšlení jako propedeutické politické praxe, se stává nepostradatelným prvkem občanského vzdělávání. Krize ve vzdělávání otevírá pohled na projekt vzdělávání pro soudnost. Nutnost soudnosti každého občana společného světa po rozpadu tradice představuje legitimizaci takového projektu a zároveň cvičení v politickém myšlení. Svým tématem tak esej obsahuje autoreferenční složku: Jako příklad uplatnění dovednosti politického úsudku argumentuje Arendtová použitelností v propedeutice politické kompetence. Její kritický prvek se realizuje jednak prostřednictvím dějin USA jako "Nového světa"³²⁶, o nichž Arendtová vypráví v první části eseje, jednak prostřednictvím kritiky politicky nápadného stavu vzdělání v Americe v 50. letech, která pramení ze zkušenosti, s níž byla sama konfrontována. Experiment zase spočívá v úsudku, který Arendtová vynáší o stavu tohoto vzdělávacího systému. Prostřednictvím tohoto cvičení v politickém myšlení ukazuje, jak lze vynášet soudy i v kritických otázkách, které se člověka osobně nedotýkají. V tom spočívá smysl jejího vyjádření, že se do tématu pouští jako laik.³²⁷ Její odpověď na otázky položené v eseji zůstává pouze jednou z mnoha – Arendtová

³²⁵ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 183.

³²⁶ Ibidem, s. 183–184. „*Vždyť cokoli nového by dospělý navrhl, je z hlediska nových nutně starší než oni. Je v samotné povaze lidské podmínky, že každá nová generace vrůstá do starého světa, takže připravovat novou generaci pro nový svět může pouze znamenat: vytrhávat z rukou nově přichozích jejich vlastní šanci něco nového vytvářet.*“

³²⁷ Pozn. Smyslem konzervatismu je konzervovat, což je podstatou výchovné činnosti. Jde o úkol láskyplnou ochranu a opatrování dítěte před světem a světa před dětmi, starého proti novému, a nového proti starému. Z konzervativního postoje vyplývá přijatá zodpovědnost za náš svět. *Ten se však hodí pouze do oblasti výchovy nebo lépe do vztahu mezi dospělými a dětmi, a nikoli do oblasti politiky, kde máme co činit s lidmi dospělými*

se dostává jen tak daleko, jak jí to její kompetence k posuzování dovolí. Pokud v moderní společnosti dochází k fenoménu stále většího odstraňování rozdílu mezi veřejnou a soukromou sférou, „*mezi tím, co se má ukázat v plném světle veřejného života všem, tj. čím více vkládá mezi soukromí a veřejnost oblast sociální, kde se soukromé stává veřejným a vice versa, tím více přitěžuje svým dětem, jež ze své povahy potřebují bezpečí skrytosti, aby mohly růst.*“³²⁸

V případě masové kultury upozorňuje na fakt, že vyplnění volného času zábavou je prospěšné a upozorňuje na úskalí předkládaných všemožně vzdělávacích triků osob, kterým jde jen o vylepšení si společenské postavení. Fenoménem světa je kultura, která se vztahuje k předmětů. Fenoménem života je zábava, která se vztahuje k lidem. Předmět se stává kulturním předmětem za předpokladu, že je schopen přetrvat. „*trvalost je pravým opakem fungování a funkčnosti, kvůli níž předmět vždy znovu mizí z fenomenálního světa tím, že je užíván a využíván.*“³²⁹

7.4 Krize hodnot a chování člověka pohledem Jaroslava Maxmiliána Kašparů

Známý český pedagog, psycholog a řeckokatolický kněz Jaroslav Maxmilián Kašparů výstižně popisuje současnou krizi hodnot a chování člověka ve společnosti v komparaci chápání hodnot našimi předky. Změnu významu pojmů v chování člověka před industriální dobou a v moderní době charakterizuje jako proměnu, přejmenování lidských neřestí (přestupků), které byly v křesťanské tradici právně a morálně odsuzovány, ale v současné moderní době jsme jim dali jiný význam. Z člověka „*odsouzeného se stává superstar a člověk poctivý se stává tím, kterého je třeba trestat*“.³³⁰ Návrat k našim antickým a

a rovnými. V politice se prostřednictvím konzervativního postoje je svět přijatých takový, jaký je, „*a usiluje uchovat status quo, může vést pouze k destrukci, protože svět v celku i v jednotlivých částech se nenávratně rozpadá v rozvaliny času, pokud lidé nejsou odhodláni zasahovat, měnit a vytvářet to, co je nové.*“ In: Ibidem, s. 195–196. a též In: PELCOVÁ, Naděžda. SEMRÁDOVÁ, Ilona. 2014. *Fenomén výchovy a etika učitelského povolání.* Praha: Karolinum. S. 177.

³²⁸ Ibidem, s. 192.

³²⁹ Ibidem, s. 210.

³³⁰ KAŠPARŮ, Jaroslav, Maximilán. *Jak se změnilы hodnoty života* 9. srpen 2017 [online]. Farnost Halenkovice. Halenkovice: 7. února 2009 9:07. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.farnosthalenkovice.eu/jak-se-zmenily-hodnoty-zivota>>.

židovsko-křesťanským kořenům nám může pomoci k původnímu navrácení významů slov, chování, jednání. Svět byl v minulosti postaven na znalosti tzv. sedmero hříchů, které jsou: lenost, lakomství, pýcha, nestřídmost, hněv, závist a smilstvo. V moderní době došlo k proměně obsahu. Starý svět se zbavil těžkých hříchů a hříšníků.

Ve školách připravujeme děti k tomu, aby získali odborné kompetence v rámci jejich studia, ale školy nám někdy opouštějí nevychovaní odborníci.

Z lakomství se vyvinul zákon ekonomiky. Pýcha byla nahrazena zdravým sebevědomím. Závist se proměnila v boj o spravedlnost (idea pravdy je nahrazena naší individuální subjektivní pravdou). Nestřídmost byla povýšena jako vyšší životní úroveň. Hněv se zaměřil ve zdravou reakci na způsob nekorektního jednání druhých. Lenost se proměnila v prokrastinaci, tedy chronickou tendenci v odkládání plnění úkolů a povinností na pozdější dobu. Smilstvo se proměnilo v prevenci proti neurózám.

V jednání došlo k posunu ve způsobu komunikace, kdy hulvátství se proměnilo ve svobodu projevu. Zanedbávání výchovy dětí se proměnilo v tvorbu vlastního názoru našich potomků. Neúcta k tradici je chápána jako vítězství zdravého rozumu, likvidace pozitivních hodnot je chápána jako zbavení se předsudků. Okrádání se proměnilo ve svobodný trh.

Jaroslav Kašparů konstatuje, že tolerance se proměnila na ustupování zlu, svoboda se povýšila na svévolné jednání jednotlivce.³³¹ Změnily jsme význam pojmů, kde lež se proměnila na pravdu, ošklivost na krásu, zlo³³² na dobro.

V praxi můžeme pozorovat, jak v některých případech je věrnost v manželství okovem, ne ctností. Mít dítě je břemenem, nikoliv dar. Tato krize a její důsledky sklízíme a budeme sklízet. Návrat k hodnotám, respektu a udržení hodnot, je duchovním bohatstvím národa. Relativizováním jsme proměnili pevné a neměnné. Původní hodnoty jsou chápány jako

³³¹ Ibidem, KAŠPARŮ, Jaroslav, Maximilán. *Jak se změnilы hodnoty života* 9. srpen 2017 [online]. Farnost Halenkovice. Halenkovice: 7. února 2009 9:07. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.farnosthalenkovice.eu/jak-se-zmenily-hodnoty-zivota>>.

³³² Pozn. Zlo vítězí tam, kde slušní lidé rezignovali na utváření společného světa a nic nedělají.

předsudky. Jen obnovou můžeme dosáhnout nápravy. Navrácením se k přirozenému, pevnému, rovnému, tedy zbavením se relativismu. Vzdělání má být prostředek k nějakému cíli. Cílem má být služba. Všichni se snažíme stavět budoucnost, vzdělání, rodinu, budoucnost našich dětí. To je možné, když uznáme platnost přirozených zákonů. My jsme je daly do pohybu a zrelativizovali jsme se.

Jaroslav Kašparů byl hostem v pořadu televize NOE, kde odpovídal na otázky na téma *Krise životních hodnot*. Konstatoval, že u studentů můžeme pozorovat povrchnost zájmu o vzdělání. Dosažené vědomosti ne vždy odpovídají získanému akademickému titulu.³³³

V oblastí vzdělávání dochází ke zpovrchnění, nejdeme do hloubky, stačí povrchní informace, netážeme se po pravdě. Zpovrchněli jsme v mezilidských vztazích. To má dopad na budoucí generaci. Vytrácí se inteligentní humor. Vymřeli komici, nahradili je baviči, kteří používají vulgarismy, posluchači bouří, že je pochopili.

V oblasti životních hodnot můžeme pozorovat u mladých lidí, že jejich vzorem nejsou osobnosti jako Jan Hus, Jan Amos Komenský nebo spisovatelé, protože je mladá generace nezná nebo má jen povrchní znalosti. Jako své vzory si volí osobnosti z oblastí sportu a umělecké celebrity. To je příliš málo pro fundament v rámci zvládnání osobní krize. Vytrácí se nám vzory, producenti hodnot.

Každý by měl být vyslancem dobra a krásy na tom svém místě. Jít příkladem a žít hodnoty osobním svědectvím. Umět se zastat hodnot, a ne je násilně šířit.

Měli bychom se oprostít od moralizování druhých, kteří jsou na tento způsob jednání citliví.

V akademickém světě si uvědomit, že studium (poznání) a zisk akademického titulu je prostředek k cíli (nikoliv záměr mít titul), kde cílem je naše služba ve prospěch druhých (nestudují pro sebe). Učitel nestuduje proto, aby učil sebe nebo svoje děti, je to služba druhým. Lékař studuje, aby léčil druhé. Pokud se z prostředku stane cíl a z cíle uděláme

³³³ KAŠPARŮ, Jaroslav Maximilán. *Krise životních hodnot*. 31.5.2017 [online]. TELEPACE s.r.o. Ostrava–Moravská Ostrava: 31.5.2017. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.tvnoe.cz/porad/18748-do-varu-s-maxem-kasparu-krize-zivotnich-hodnot>>.

prostředek, vzniká chaos. Příkladem může být manželství. Partner (partnerka) je cílem nebo prostředkem?

V každé krizi je veliké nebezpečí a také šance. Jde o to najít šanci. Něco mi to sděluje, fenomén se mi ukazuje. Trpět pro utrpení v krizi je hloupé. Trpět pro utrpení v krizi pro šanci, je užitečné. V krizi máme hledat kapitál, který je potřebný pro život člověka v budoucnosti. Níže prezentujeme čínský znak, který vyjadřuje pojem krize.

危机

nebezpečí (wej) šance – příležitost (tí)

Čínský znak vyjadřující pojem krize

Znak nebezpečí (wej) a šance, příležitost (tí) – to je krize. Čína znaková řeč.³³⁴

Anna Hogenová se ve svých publikacích věnuje problematice myšlení v současném světě. Myšlení v současné době a ve filosofii, je technické, dialektické. Chybí nám hlubší vhledy do podstat, do věci samé. Myšlení je dobře naučeným řemeslem, které provádíme za podmínky *aristotelské sukcesivity*, v *kauzalitě*³³⁵ a v platnosti subjekt-objektové figury.

„Vzdělání nesmí ustrnout na pouhé odbornosti bez pozadí celku margu.“³³⁶ Hannah Arendtová by dodala, že by šlo o moderní zlo eichmannovského typu. Dialog se promění v odborná logická tvrzení postrádající život, vytratí se živá pravda, nebude tam neskrytost. Návrat k jednoduchému a nevyhnutelnému, přechýlení se k myšlenému („zu denkende“), znamená otevření se slovu. Člověk je obdarován a prostoupen přízní bytí samého. Tato přízeň je nejzákladnějším kamenem pro výchovu a vzdělávání.³³⁷

³³⁴ VYMĚTAL, Jan. *Úvod do psychoterapie*. 3., aktualiz. a dopl. vyd. Praha: Grada, 2010. 287 s. Psyché. S. 150.

³³⁵ HOGENOVÁ, Anna. 2017. *Současnost, dějiny, fenomenologie*. Pontes pragenses. [Chomutov]: Husitská teologická fakulta Univerzity Karlovy, vydáno v nakladatelství L. Marek. S. 159.

³³⁶ Ibidem, s. 174.

³³⁷ Ibidem, s. 175.

V minulosti jsme v příspěvcích odkazovali (viz příspěvek v kolektivní monografii: např. *Onticita, nouze a ontologie ve výchově a ve vzdělávání*)³³⁸ na základní spojení s druhými. Anna Hogenová popisuje životní rozvrh osoby, který vychází z péče o duši a ze čtyř ctností podle Platóna, které jsou s druhými propojené skrze moudrost (*sofia*), uměřenost (*sofrosýné*), spravedlnost (*dikaiosýné*) a obranu (*boethia*). „(...) Tato *boethia* je stanovena rozvrhem, ve kterém se vytvoří jednota nejvyšších aretái v důsledku *sofia*. *Andreia* každé nebezpečí klidně nahlíží, *sofrosýné* nestrpí žádnou paniku u sebe ani u druhých, *dikaiosýné* dává každému to jeho, a proto i strpí nespravedlivý soud společnosti.“³³⁹

Bytostným tázáním hledáme naše místo v kosmu, v bytí jakožto celku bez marga (které nemá okraje), což je základní otázka a podstata vzdělávání. „*Jen tam se zrodí napětí, v němž se protiklady sobě navzájem vystavují v neskrytosti a nemohou nic nalhávat druhým ani sobě. Toto tázání je podstatou demokratického způsobu života.*“³⁴⁰

³³⁸ *Sborník příspěvků z konference ERIS 21: aktuální problémy distanční výuky*, 2021. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-834-0. Příspěvek v konferenčním sborníku: *Onticita, nouze a ontologie ve výchově a ve vzdělávání*. S. 28-35.

³³⁹ HOGENOVÁ, Anna. 2014. *Ontologie a onticita*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta. S. 70. In: *Sborník příspěvků z konference ERIS 21: aktuální problémy distanční výuky*, 2021. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-834-0. Příspěvek v konferenčním sborníku: *Onticita, nouze a ontologie ve výchově a ve vzdělávání*. S. 28-35.

³⁴⁰ HOGENOVÁ, Anna. 2019. *Ontologická nouze a dnešek*. [Praha]: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. S. 30. In: *Sborník příspěvků z konference ERIS 21: aktuální problémy distanční výuky*, 2021. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-834-0. Příspěvek v konferenčním sborníku: *Onticita, nouze a ontologie ve výchově a ve vzdělávání*. S. 28-35.

8. Pojetí pravdy u Arendtové

Arendtová konstatuje že v moderní době se vychází z premise, že pravda je produktem lidské mysli, není ani dána, ani odhalována. Odkazuje na učení Leibnize a na matematické, vědecké a filosofické pravdy, jako druh racionálních pravd, které se liší od pravd faktických.³⁴¹ Praktické pravdě hrozí, že v případě náporu moci bude ze světa odstraněna na čas nebo navždy. „*Protikladem racionálně pravdivého tvrzení je buď omyl a nevědomost, jako tomu bývá v případě věd, anebo klam a názor, což platí ve filosofii.*“³⁴²

V současnosti se využívá metody organizovaného lhaní jako odporu proti pravdě. „*Faktická pravda, kdykoli náhodou odporuje prospěchu či rozmaru nějaké skupiny, naráží dnes na větší nepřátelství než kdykoli předtím.*“³⁴³ V Platónské jeskyni se pravda „*sama objevuje v převleku δοκεί μοι („zdá se mi“)* – právě těch δόζαι, které filosof doufal zanechat už jednou provždy za sebou“.³⁴⁴

V případě filosofické pravdy Arendtová konstatuje, že vždy mění svoji podstatu a že se z ní stává názor z důvodu, že dojde „*ke skutečnému μετάβασις εἰς ἄλλο γένος, totiž k posunu nejen od jednoho druhu uvažování k druhému, ale i od jednoho způsobu lidské existence k jinému*“³⁴⁵. Filosofická pravda je pravdou racionální (filosofické spekulace).

V případě faktické pravdy, jde o pravdu politického myšlení. Tento typ pravdy se dotýká i jiných lidí (jde o události a okolnosti). Prokazování probíhá prostřednictvím svědectví. Nutné je oddělování faktů a názorů.³⁴⁶ Pravda v sobě nese vždy prvek určitého donucování a může být příčinou často tyranských sklonů. „*Racionální pravda zušlechťuje lidskou schopnost rozumět.*“³⁴⁷ Opakem faktické pravdy je úmyslná nepravda, lež.³⁴⁸

³⁴¹ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. 299 stran. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 233.

³⁴² Ibidem, s. 234.

³⁴³ Ibidem, s. 235, 239.

³⁴⁴ Ibidem, s. 240.

³⁴⁵ Ibidem, s. 241.

³⁴⁶ Ibidem, s. 240–241.

³⁴⁷ Ibidem s. 246.

³⁴⁸ Ibidem s. 254.

Problémem faktické pravdy je fakt, že „není sama o sobě nijak očividnější než názor“³⁴⁹. Pro protivníky pak není problematické takové pravdy zdiskreditovat jako jeden z mnoha názorů. V praxi můžeme sledovat nespolehlivá svědectví svědků, „jakož i záznamy, dokumenty a monumenty, jež však mohou být kdykoli podezřívány z padělanosti“.³⁵⁰

Lhář je od přírody bytostí jednající, která chce změnit svět tím, že úmyslně sděluje nepravdu, aby docílil toho, aby věci byly jinak, než ve skutečnosti opravdu jsou. K tomu „využívá nepopíratelné blízkosti mezi naší schopností jednat, měnit skutečnost, a naším záhadným nadáním, jež nám umožňuje říci „slunce svítí“ i ve chvíli, kdy právě lijí jako z konve“.³⁵¹

Hegel konstatoval, že nejen racionální pravda, dostává zdravý rozum do postavení vzhůru nohama. „Skutečnost je velmi často urážkou ve tváři našeho zdravého rozumu, tak jako se prohřešuje i proti našemu prospěchu a rozmaru.“³⁵²

Lež v pojetí chladnokrevného lháře nachází svůj útulek ve lháři samém. Lhář není schopen najít rozdíly mezi pravdou a nepravdou. Pravda, kterou skrývá před ostatními není tedy ov jeho případě vymanévrována ze světa.³⁵³

Slovy Montaignovými: „Kdyby lež měla jedinou tvář, podobajíc se tím pravdě, byli bychom nejlepšími přáteli. Přijímali bychom totiž jako jistotu opak toho, co by lhář říkal. Ale rub pravdy má sto tisíc podob a pole neomezené.“³⁵⁴

Arendtová konstatovala o pravdě, že při jejím střetu se skutečnou mocí musí utrpět porážku. Nicméně má v sobě ukrytou vnitřní sílu zvláštního druhu. Ti, kteří jsou u moci se mohou snažit sebevíc, nedokážou však vymyslet nebo objevit náhražku skutečné pravdy. Pravdu mohou zničit prostřednictvím přesvědčování a násilí, nemohou ji nahradit.³⁵⁵

Arendtová upozorňuje, že instituce a akademie a univerzity (soukromé, státní) hrají důležitou roli ve společnosti v naplňování nestrannosti a spravedlnosti. Stát institucím vyššího vzdělání svěřuje výchovu svých občanů. Současně konstatovala, že tyto instituce jsou závislé na politické moci. „Z universit přicházejí některé velice nevídané pravdy, právě

³⁴⁹ Ibidem s. 247.

³⁵⁰ Ibidem s. 247.

³⁵¹ Ibidem, s. 255.

³⁵² Ibidem, s. 256.

³⁵³ Ibidem, s. 260.

³⁵⁴ Ibidem, s. 263.

³⁵⁵ Ibidem, s. 265.

*tak jako soudy už mnohokrát vyhlásily velmi nevídané rozsudky, a obě zařízení, stejně jako všechny ostatní útulky pravdy, nadále zůstávají vystaveny všem nebezpečím, které mají svůj původ v sociální či politické moci.*³⁵⁶

Vychovatel, pedagog, má umět zprostředkovat a vysvětlit vychovávaným, co je pravda, co je lež. Jak se bránit lži a manipulaci s pravdivostí. Důležité je, aby instituce a školy naplňovali svoji roli, tedy ochránce pravdy a lidských práv a povinností v demokratickém zřízení. V praxi jsme někdy svědky, jak může docházet k selhání institucí a jednotlivců.

V době digitalizace a digitálních technologií je cílem výchovného a vzdělávacího úsilí institucí a učitelů naučit děti kriticky myslet. Máme co dočinění s člověkem *homo digital*.

Žijeme v době, kdy procesy digitalizace a nové technologie nás začínají ovládat. Digitalizace se stává určitým způsobem manipulací s lidmi. Stát nás směřuje, ovládá a vychovává. Někteří z nás tak ochotně přijímají např. elektronické doklady (elektronický občanský průkaz, řidičský průkaz apod.). Co můžeme a máme dělat? Pokrok nezastavíme. Rizika digitalizace nejsme schopni v plné míře dohlédnout. Necháváme se manipulovat např. přijímáním smluvních podmínek bank o zpoplatnění služeb a SMS zpráv. Měli bychom umět odmítat manipulativní jednání. Můžeme sledovat rozvoj v oblasti digitálních měn. Peníze jsou programovatelnou digitální měnou, která nás nutí utrácet další peníze. Internetové bankovníctví a platba kartou nás směřují k postupnému ukončení hotovostních plateb. Pokud skončí hotovostní platby, je to konec naší svobody.

Nástupem technologií, jako např. technologie *IoT*³⁵⁷, anglicky *Internet of Things*, česky *internet věcí*, jako jsou chytrá elektronická digitální zařízení (rolety, plotýnky, regulace topení), které se nám snažili ulehčit život, lze v praxi zneužít. V případě wifi sítí je žádoucí oddělení hesel od hesla routeru. V opačném případě může dojít k narušení osobní svobody jedince, ochrany osobních údajů a zákonů. Jednotlivé webové aplikace nás sledují. Společnost Google o nás ví, kdy vystoupíme z auta, co děláme, kam jezdíme, jaké sdílíme data. To může v praxi vést až k likvidaci osoby. Nutné je si uvědomit, že máme právo na off-

³⁵⁶ Ibidem, s. 266.

³⁵⁷ Think Easy. *Co je IoT a jak funguje v praxi (příklady)* [online]. Think Easy s.r.o. Praha. [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <<https://thinkeasy.cz/co-je-iot-a-jak-funguje-v-praxi-priklady/>>. Pozn. „V roce 2020 byl celosvětový počet zařízení internetu věcí 9,7 miliard, v roce 2021 se zvedl na 11,3 miliardy a odhadovaný počet pro rok 2030 je až 29 miliard chytrých zařízení.“

line život, tedy ne mít povinně např. datovou schránkou apod. V oblasti medicíny vidíme posun v mnoha oblastech (např. v neurologii možnost ovlivnit funkce mozku).

Firmy začínají prostřednictvím ESG (Enviromental, Social a Governance) monitorovat uhlíkovou stopu, tedy vliv firmy a její dopad na životní prostředí, dále posuzují pracovní podmínky a vliv na společnost. Transparentně sledují celkové fungování firmy (uvnitř a navenek).³⁵⁸ Co můžeme a máme dělat? Pokrok nezastavíme. Rizika digitalizace nejsme schopni v plné míře dohlédnout. A tak hledáme odpovědi, kde a co je pravda. Jsme tak na prahu budoucí digitální krize.

³⁵⁸ Green0meter. *Green0meter – Výpočet uhlíkové stopy dle ISO* [online]. Green0meter. Praha. [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://www.green0meter.com/cs?gad_source=1&gclid=CjwKCAjwgdayBhBQEiwAXhMxtv9DQwG12zhj_4gGOu_B5y0UILUQQpCCSfNH4JIBADJKnyQ9xvHOwBoCbYEQAvD_BwE>.

9. Současný moderní svět a Hannah Arendtová

Christian Volk se ve své úvaze zamýšlel nad obavami Hannah Arendtové ze 70. let 20. století. V roce 1972 vydala Hannah Arendtová esej o krizích americké republiky. V reakci na zveřejnění Pentagon Papers představila úvahy o změnách v politické institucionální struktuře USA, zamýšlela se nad významem občanské neposlušnosti v moderních demokraciích po studentských protestech proti válce ve Vietnamu a zkoumala politický význam afroamerického hnutí za občanská práva. V této souvislosti Arendtová aktualizovala své chápání „ztráty společného světa (Weltlosigkeit)“, které rozpracovala v knize „The Human Condition“. Arendtová chápe ztrátu společného světa ve smyslu společného referenčního systému, jehož interpretace a zpochybňování mohou být (politicky) sporné, ale jehož fakticita není zpochybňována. Ztráta společného světa v USA na přelomu 60. a 70. let se projevuje tím, že došlo k podkopání důvěry v racionální procesy politického rozhodování. Lež se stala součástí každodenního politického života. Zasáhla celé volební kampaně. Běžný svět, jehož fakticita není zpochybňována, už dávno neexistuje. Jde o přímý důsledek eroze institucionálního rámce amerického politického systému. „Byrokratizace a tendence obou stran nezastupovat nikoho jiného než partikulární stranické postoje“ nakonec vedly ke změně role a funkce amerického Kongresu, který aby místo vykonával svou politickou odpovědnost v systému politické protiváhy a brzdy, byl stále více určován stranickou logikou a rétorikou. Místo politické debaty založené na faktech se jediným ústředním cílem stal obraz politika v medializované veřejnosti.³⁵⁹

Nedostatek chápání společného světa a eroze institucí je důsledkem vnitřní dynamiky politického systému. Dnes má člověk dojem, že jsou to spíše cílené strategie politických klik, které tyto procesy ženou kupředu. Tento stav nemá žádné vítěze, protože se zdá, že ztráta demokratické kvality jednání, postihuje stejně všechny zúčastněné strany. Přesto zůstává u Arendtové koncepcie nesvobody jako důležité poučení, kterým moderní demokracie v současnosti čelí.

³⁵⁹ VOLK, Christian. *Eine Politik der Lüge kann in den USA nicht verfangen – das glaubte Hannah Arendt. Heute sind wir weniger sicher* [online]. Zürich: Neue Zürcher Zeitung AG. 10.11.2019, 05.30 Uhr. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.nzz.ch/feuilleton/hannah-arendts-begriff-der-weltlosigkeit-erhell-t-die-gegenwart-ld.151698>>.

Ztráta společného světa jako rámce, se dnes projevuje v diskuzi o alternativní předkládání zpráv a faktů, politicky prezentovaných fake news, stejně jako ve slovním spojení „lživý tisk“, které se používá k vyjádření skutečnosti, aby lidé věřili pouze těm, kteří potvrzují jejich vlastní pohled na svět. Ztráta společného světa se stává součástí moderny.

Nutno podotknout, že Arendtová v té době věřila tezi, že ve vyspělé zemi s dlouholetou demokratickou tradicí (v USA) dojde k odhalení politiky lži a dezinformací a k odsouzení ztráty reality prostřednictvím veřejného mínění, občanů a tisku. V současném světě zakoušíme zkušenost, že tento způsob jednání se v proměnách času postupně rozšířil do celého světa.³⁶⁰

V současnosti tak můžeme sledovat úspěšné pravicové nebo levicové populistické mobilizační strategie, které jsou politicky motivované předkládáním falešných zpráv (mediální šíření alternativních faktů) napříč světovým děním. Vyvolává to v nás podezření, že tajemství této strategie spočívá ve vytváření „světa“, v němž se šíří obavy, rasistické předsudky a strach. Hněv a hašteřivost potenciálních stoupců se jeví jako racionální a oprávněné jednání. Toto jednání je zdánlivě legitimní a lze převést do diskriminačního politického programu, čemuž jsme byli v minulosti svědky.

Arendtová se vymezuje proti erozi institucí a ztrátě společného světa. Vkládá důraz na úlohu demokraticko-politických institucí v nejširším slova smyslu. Ty by měly poskytovat trvalý prostor pro výměnu názorů a umožnit občanům prezentovat jejich názory z různých úhlů pohledu na danou problematiku. Tímto způsobem lze zabránit ohrožení ztráty kontaktu se světem. Pro naši současnost Arendtová přináší odkaz v tom, že máme méně doufat v charismatické vůdce nebo nové emancipační protestní hnutí. Máme vložit důvěru v lidi, kteří uznávají vnitřní racionalitu demokraticko-politických institucí, a naplňují tyto instituce životem, který je schopen se ubránit proti trendům a omezením dané doby.³⁶¹ Arendtová věřila v tezi, že moderní člověk touží po pravdě, která se rodí z ústupu do subjektivity,

³⁶⁰ VOLK, Christian. *Eine Politik der Lüge kann in den USA nicht verfangen – das glaubte Hannah Arendt. Heute sind wir weniger sicher* [online]. Zürich: Neue Zürcher Zeitung AG. 10.11.2019, 05.30 Uhr. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.nzz.ch/feuilleton/hannah-arendts-begriff-der-weltlosigkeit-erhell-t-die-gegenwart-ld.151698>>.

³⁶¹ Ibidem, in: VOLK, Christian. *Eine Politik der Lüge kann in den USA nicht verfangen – das glaubte Hannah Arendt. Heute sind wir weniger sicher* [online]. Zürich: Neue Zürcher Zeitung AG. 10.11.2019, 05.30 Uhr. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.nzz.ch/feuilleton/hannah-arendts-begriff-der-weltlosigkeit-erhell-t-die-gegenwart-ld.151698>>.

do intimity, kdy skutečnost prožívá výhradně ze svého nitra. Život v pravdě jako třetí životní pohyb člověka, shledáváme u Jana Patočky, který rozeznával tři fundamentální životní pohyby člověka. Pohyb akceptace – zakotvení, pohyb obrany a práce³⁶² (*dítě se na ni připravuje*, příprava je už prací, která má rys nedobrovolnosti)³⁶³ a pohyb pravdy.³⁶⁴ Ve třetím životním pohybu pravdy (svobody³⁶⁵), jako pohybu průlomu, zdůrazňuje vlastní vztah k zjevování. Život v pravdě a v neskrýtnosti bytí (předpokladu všeho, co jest) je jednou z možností, jakým způsobem můžeme žít. Patočka tak vychází z vlivu Arendtové – z jednání, jakožto slibu (domluvy) a souzení. Řecká polis vycházela z filosofického tázání, z péče o duši. Patočka si je vědom, že Evropa má své základy v řecké tradici, a nikoliv v tradici křesťanské. Veřejný prostor je prostorem divadelního předvádění.

³⁶² Pozn.: *Vita activa* u Arendtové se vztahuje ke třem základním lidským činnostem: práci, zhotovování a jednání. Podmínkou existence člověka je práce. *Zhotovování produkuje umělý svět věcí*. Lidská existence ve světě je odkázaná na objektivitu a předmětnost. Život člověka je v tomto světě domovem, v přírodě se stává bezdomovcem. Jednání je činností, které probíhá v rámci interakce mezi lidmi, kde absentují věci a materiál. Jednání může vzniknout jen v prostředí plurality. „*Podmíněnost pluralitou má za následek, že mezi lidmi může existovat něco, co nazýváme politikou*“. Člověk, jako tvor společenský, tak prodlévá mezi lidmi. In: ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 15–16.

Patočka tyto tři pohyby popisuje následovně: Arendtová postavila „*proti sobě práci bránící uhasnutí a dekadenci života, která stravuje, aniž zanechává něco trvalého, a výrobu, která buduje pevnou, trvalosti schopnou kostru života, přístřeší a obec, nezbytná místa domova; na tomto základě, který zaručuje uvolnění od čistého sebe stravování a od rozplynutí v netrvalém, pozvedá se nyní něco podstatně jiného – život, který se určuje svobodně tak, aby se i nadále a v jiných mohl svobodně, nezávisle na tomto podkladě určovat. Tento život je od té chvíle celou svou podstatou, svým bytím odlišný od života v akceptaci, který se přijímá; zde se život nepřijímá hotový, tak jak je, nýbrž přetváří od základu, je veskrze vzmachem.*“ In: PATOČKA, Jan. 2007. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. 3., opr. vyd. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 37.

³⁶³ PATOČKA, Jan, 2007. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. 3., opr. vyd. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 31.

³⁶⁴ Ibidem, s. 30.

³⁶⁵ Pozn. Svoboda, jako slovo a fenomén, byl poprvé zapsán ve starověké Mezopotámii (Sumeru) okolo roku 2350 př. n. l. za krále Urukaginy, když vydal několik právních norem a nařízení, které měli chránit občany před státním vykořisťováním a zneužitím moci. Udělil amnestii neprávem uvězněným občanům včetně navrácení zkonfiskovaného majetku. In: KURAS, Benjamin. 2006. *Jak přežít padouchy*. Praha: Eminent. S. 5.

Závěr

V práci jsme představili myšlení Hannah Arendtové, která byla ovlivněna jejím učitelem Martinem Heideggerem. Tento vliv je nesporný nejen ve výchově, ale i ve vzdělávání. Všimá si, že systémy, do nichž jsme vrženi, z nás snímají občanskou bytostnou zodpovědnost. Tuto zkušenost hluboce zažila v Jeruzalémě při soudu vedeném proti Adolfu Eichmannovi, který se hájil zákony, v té době platnými a také tím, že jako voják musel plnit rozkazy.

Stejně tak rabíni, kteří vybírali své druhy do koncentračních táborů, se hájili tím, že museli tak činit, byl to systémový příkaz nacistů. V tento okamžik si H. Arendtová uvědomila, že karteziánské myšlení, adorující racionální systémy, mají v sobě zabudovanou zcela zásadní chybu, o které se nepíše a nemluví. Tento nález si propojila s Husserlovou krizí evropských věd a transcendentální fenomenologie, což je věhlasné dílo tohoto prostějovského rodáka. Pochopila, že člověk bez skrupulí, tj. bez svědomí je vlastně produktem jisté omezenosti descartovského racionalismu, který proměnil neskrytost na jistotu (certitude). Arendtová neposuzuje zlo³⁶⁶ z hlediska morálky, ale z hlediska myšlení. Hrůza zla spočívá v lhostejnosti, kterou Arendtová nazývá bezmyšlenkovitostí nebo absencí myšlení.³⁶⁷

Je jí jasné, že touto proměnou (selhání sebereflexe) mizí přirozená autorita, nastupuje banalizace zla, tak jak ji dnes vidíme denně kolem sebe v podstatě v celém západním světě. Nekritické jednání, slepé plnění příkazů druhých bez myšlení fakticky odmítá tyto příkazy ve svém myšlení problematizovat a soudit. Tím se podle Arendtové daný jedinec vzdal být lidskou osobou.³⁶⁸ Jde o absenci konajícího se Já, které by mělo předcházet podřizování se zákonům.

V předložené práci jsme dospěli k závěru, že fenomén krize autority v postmoderní době podle Arendtové je v oblasti politického života a myšlení, v oblasti předpolitické,

³⁶⁶ Pozn. Zlo mohou páchat jak lidé, kteří se za něj stydí, tak i lidé, kteří věří, že zlo je ve skutečnosti vyšší dobro, které se může páchat (viz Eichmann).

³⁶⁷ In: HEUER, Wolfgang. HEITER Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie. *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler. S. 335.

³⁶⁸ ČECHVALA, Ondrej, 2014. *Banalita zla ako ohrozenie zmysluplnosti ľudského konania*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. S. 66.

ve výchově a vzdělání.³⁶⁹ Záměnou pohybu zjevování se bytí za spoléhání se na pomíjivou „realitu“, dostáváme do krize, která se různě projevuje (např. nezvládnutí traumat, ztrátu životního smyslu (E. Frankl), krizi v oblasti interpersonální (frustrace z životního osudu), vynášení soudů o nespravedlivém světě, jeho dějinnosti a tedy zlu.)³⁷⁰

Krizi autority nepovažovala za známku pozitivního pokroku, ale jako výraz komplexní krize současné doby. Úpadek spatřuje u lidí, kteří mají slabé ego a snadno, ochotně a obětavě se podřizují autoritě. Tento jev je protikladem ideálu sebevědomého člověka využívajícího vlastní rozum.

V době života Hannah Arendtové došlo k odtržení kulturních fenoménů od svého původního založení, tedy po více jak dvou tisících let došlo ke ztrátě vysvětlení si jejich významů. Tato ztráta, přetržení od jejich původního významu, chápe jako stav krize. Změna významu obsahu hodnot vede ke krizi původních významů hodnot a slov (např. hříšné jednání: lenost, lakomství, pýcha, nestřídmost, hněv, závist a smilstvo). Starý svět se zbavil těžkých hříchů a hříšníků.

S tím se pojí i filosofie Emmanuela Lévinase a dalších. Všichni kromě J. J. Rousseaua (reformátor školství ve Francii)³⁷¹ jsou fenomenology. Ukazuje se, že karteziánské myšlení nestačí na osvětlení podstaty planetární zodpovědnosti, která opravdu musí být založena na základě fenoménu občanské společnosti v souladu s asymetrickou zodpovědností za celek.

Obsahuje tedy v sobě apel i k Lévinasově asymetrické zodpovědnosti za nepřítele. Pokud budou současné politologické systémy ovládat politickou decizi tak jednoznačně, je katastrofa neodvratná. Potřebujeme střetání, které je setbou všeho, jen v něm se před myslitele dostaví neskrytost Aletheia (ἀλήθεια), která jediná ze všech současných teorií

³⁶⁹ Ibidem, s. 197.

³⁷⁰ Ibidem, s.268–269. In: HOGENOVÁ, Anna, 2021. *Filosofie a dějiny*, Praha, Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Příspěvek: *Pojem krize v proměnách času z pohledu filozofického, medicínského, teologického a právního*. S. 129–133.

³⁷¹ Pozn. Jako nejdůležitější prvek výchovy spatřuje J. J. Rousseau v osobní zkušenosti, kdy se vychovávaný vychovává sám na principu volné výchovy, přirozeným způsobem bez pozitivního zásahu v procesu přirozeného vývoje formování vychovávané. Přípustný je jen zásah negativní zásah a odstranění rušivých elementů v procesu výchovy. In: PATOČKA, Jan, CHVATÍK, Ivan a KOUBA, Pavel (ed.). 1996-. *Péče o duši: soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách*. Druhé, nezměněné vydání. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 386.

pravd, vyvstává z nevyhnutelnosti obsažené ve věci samé. Proto je fenomenologie, jejímž nejvyšším cílem, je návrat „zu den Sachen selbst!“ (k věcem samým) asi jedinou filosofií, jíž nejde o politickou moc, ale o to nejvyšší, co je lidské bytosti přisouzeno nejvyššími mysliteli celé podstatné minulosti, totiž o lidskost, humanitu a spravedlnost.

V tom pokračují následovníci obou myslitelů: Radim Palouš, Václav Havel, Jan Patočka, Eugen Fink, Landgrebe, Lévinas a další. Tito filosofové neslouží žádné politické moci, jde jim o neskrytost, která musí být doslova „vyrvána ze skrytosti“, řečeno slovy Patočkovými. To je možné jen ve svobodném střetání, v rozhovoru, jenž je péčí o duši, tak jak to v sobě nese evropská duchovnost dodnes.

Epimeleia peri tés psychés, křesťanská láska a racionalismus, to jsou tři základy, které se musejí ve školách stát tím, co je nejdůležitější.

Jan Patočka v inauguračním textu k „Chartě 1977“³⁷² poznamenává, řečeno našimi slovy. Při nejmenším od velké francouzské revoluce je každý člověk občanem. Jaký je filosofický a fenomenologický význam výroku „být občanem“? I když nechceme bránit svou osobu před bezprávím a nespravedlností, máme povinnost bránit v sobě občana, a protože jsme všichni občany, pak touto povinností bráníme také všechny kolem nás. Občanská společnost je tedy v podstatě společností s „lévinasovskou asymetrickou odpovědností“.

Nejsme odpovědni jen za sebe, ale jsme odpovědni i za ty druhé; není zde tedy symetrie, která je dosud v hlavách lidí, kteří nepochopili fenomén občana a jsou přesvědčeni: „Co tě nepalí, nehas!“

Z toho je patrné, že současná výchova, ale i vzdělávání moc nepomohly k ustavení účinné občanské společnosti, která byla kdysi založena Rousseauem, a v minulém století máme její výměr daleko přesněji podán filosoficky Janem Patočkou.

Je velmi obtížné naučit jedince být opravdovými občany, protože to znamená povinnost bránit se proti bezpráví všude a kdykoli, I když nás daný problém bezprostředně neohrožuje.

³⁷² PATOČKA, Jan. *Co můžeme očekávat od Charty 77?* [online]. In: *Jan Patočka – repository*. © AJP FLÚ AV ČR 2016. Součást projektu Strategie AV21. Praha: 2016. [cit. 13. 5. 2024]. Dostupné z: <<https://archiv.janpatocka.cz/items/show/847>>.

Zpochybněním paradigmat proměnou světa a lidských hodnot se změnil cíl výchovy, který nespočívá k převzetí tradice a v jejím dalším pokračování, ale jde o dosažení společenského pokroku a individuálního úspěchu. Ve výchově má vychovatel umožnit vychovávanému poznávat pravdivé, krásné dobré. Má docházet k podpoře vzájemného dialogu mezi generacemi, což znamená být v přítomnosti, která vede k integrálnímu rozvoji jedince a společnosti. Výchova je o naslouchání, pak jde o výchovu. Výchova utváří kulturu. Vychovatel by měl umět vyvolat bytostný rozhovor s vychovávaným, ukázat cestu, jak zrodit počátky, dát logu smysl proniknout dia-rozhovorem do světa (dia-logos).³⁷³

René Descartes novověkým názorem popřel učení Parmenida, že myšlení a bytí je totéž. Karteziánské myšlení je založeno na tom, že myšlení není důsledkem bytí. Z faktu myšlení usuzujeme na bytí. Místo myšlení podřizujícího se řádu věcí je vytvořena filosofie, kde podřizující věci jsou vloženy do lidského řádu poznání. Lidský svět je světem, kde se vědomí pohybuje ve svém vlastním světě, vědomí si sebe samého jako jednota *ego cogito a res cogitans*, jak uvádí Pelcová, tedy jako reflexe reflexe – *ego cogito cogitatum*.

Arendtová nám představila několik typů lásky, které mohou na straně jedné způsobit zničení světa, a na straně druhé mohou vytvořit základ pro pospolitý život, kdy mladí převezmou zodpovědnost za společný svět od svých otců.

Vymezila se proti erozi institucí a ztrátě společného světa. Kladla důraz na úlohu demokraticko-politických institucí v nejšířším slova smyslu. Instituce by měly poskytovat trvalý prostor pro výměnu názorů a umožnit občanům prezentovat jejich názory z různých úhlů pohledu na danou problematiku. Tímto způsobem lze zabránit ohrožení ztráty kontaktu se světem. Středem myšlení Arendtové proto není starost o jednotlivce, ale o svět.³⁷⁴

Arendtová přesně oddělila hranice mezi světem politiky a morálky, kdy morálka je starostí o duši, nemá přístup do politiky, jde o zdroj problémů.³⁷⁵ Osobně se přikláníme spíše k názoru Karla Jasperse, který vychází z premise, že lidská osobnost uvědoměním si morální viny může vstoupit do sféry politiky, kde může přijmout politickou zodpovědnost.

³⁷³ PALOUŠ, Radim. 2008. *Heretická škola: o filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 16.

³⁷⁴ ARENDT, Hannah. LUDZ, Ursula. 2003. *Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlaß*. 8. Auflage. München; Zürich: Piper. S. 200.

³⁷⁵ Ibidem, s. 143.

Ve svědomí se učíme přijmout a pochopit morální vinu, tedy učíme se přijmout zodpovědnost za minulost, tedy za vinu našich předků a otců.³⁷⁶

Fenomén *viny* je Arendtovou chápán jako individuální akt, nikoliv jako kolektivní, protože pojem *viny* je pak překroucen a vede k oslabování politické angažovanosti.³⁷⁷ Morální pojmy v politice zcela odmítla vyjma slibu a odpuštění. Zodpovědnost za situaci ve státě nesou všichni aktéři, včetně pasivních participujících občanů, kteří pasivně plní přidělené úkoly. Morálka v politice působí jako odpuštění do minulosti a jako slib do budoucnosti, což má vyvážit naši zásadní nejistotu bytí ve světě, a má položit základ k naší odpovědnosti za společný svět.³⁷⁸

Ve výchově je zcela nepřijatelné uplatňování kolektivní *viny*. Toto břímě marginalizuje poctivé občany. Současně vnáší prvek nevyrovnání se se svojí minulostí, protože pachatelé nebyli za své činy potrestáni. Dochází tak k banalizování zla a k návodu, jak lze obcházet přirozený zákon. Tím je narušen princip spravedlnosti. Jde o překážku, která může být zatěžujícím faktorem pro mírové soužití mezi národy. Máme tím na mysli kolektivní vyhánění osob z jejich domovů z důvodu národnosti nebo etnické a náboženské příslušnosti, čemuž jsme v dějinách lidstva opakovaně byli svědky.

Fenomén *myšlení* je podle Arendtové *pohyb*, kde předmětem jsou věci obecné a minulé. V pohybu *myšlení* dochází k rozkládání obecných pojmů. Tento pohyb není sám a potřebuje pohyb *soudnosti*. *Soudnost* je pohybem, kde je člověk mezi lidmi součástí veřejné sféry. V prostoru, kde myšlení je očištěno od obecných pojmů, kdy je člověk schopen soudit v konkrétní fenomenalitě. *Soudnost* je úzce propojena s etickým nárokem, že člověk má povinnost myslet z pohledu druhého (viz asymetrická zodpovědnost E. Lévinase). Arendtová vychází z pojetí *soudnosti* podle I. Kanta, kdy z oblasti estetiky převzala terminologii do oblasti politiky. Došla k závěru, že v morálce nelze stanovit platná univerzální pravidla. *Soudnost* je schopnost, jak je možné učinit vzhled na daný morální problém z druhé strany, z perspektivy druhého. Jde o umění odhlédnout od svého názoru a umění převzít názor druhého, představit si jeho vlastní soud o sobě samém, který bude

³⁷⁶ Ibidem, s. 144.

³⁷⁷ Ibidem, s. 144.

³⁷⁸ Ibidem, s. 146.

s největší pravděpodobností odlišný od našeho. Podle Arendtové nemá docházet k přebírání soudů druhých, ale k respektování druhých a umění vzít do úvahy soudy druhého. Arendtově pohled na hodnotu soudu nemá být v intencích subjektivního nebo objektivního pojetí, ale v oblasti reprezentativní a intersubjektivní.³⁷⁹

Banální zlo vzniklo a vzniká ve společnosti, která je pod vlivem paradigmat morálních pravidel okleštěných o schopnosti rozumět (porozumět) etickému smyslu jednání. Máme tím na mysli období ve společnosti, kde dochází k rozvoji deontologické etiky, která zcela vytlačila etický étos aristotelské etiky.³⁸⁰

Arendtová vymezila novověký pohled na člověka a svět (metafyzické myšlení), chápe člověka jako myslící subjekt, kde základní plán světa je zformulován jako metafyzika subjektivity v tzv. subjekt-objektovém rozvrhu.³⁸¹

V případě učení o zodpovědnosti u I. Kanta dospěla Arendtová ke zpochybnění jeho úvahy. **Kant zbavil člověka zodpovědnosti za důsledky svého jednání formou poslušnosti morálnímu zákonu (poslušnosti univerzálně platnému rozumu), tedy dodržování principu, nikoliv reflektování situace v konkrétním daném případě.**³⁸² Do popředí je uveden rozum, který není rozhovorem se sebou samým, ale rozumem, který je zákonem, povinností, který musí člověk poslouchat (rozum se stává důstojností). Podle Arendtové jde o diktát rozumu postavený na bezpodmínečné poslušnosti vůči morálnímu zákonu.³⁸³

Bez plurality společného světa je veřejná sféra nemyslitelnou politikou. Politická kompetence každého jedince v podmínkách hrozící ztráty světa a krize společného jednání, nemůže být pojímána jako pouhá aktivita ve veřejné sféře, ale musí být doplněna reflexivním prvkem, politickým myšlením, které se v dnešním světě musí stát schopností každého politického aktéra.

³⁷⁹ ČECHVALA, Ondrej, 2014. *Banalita zla ako ohrozenie zmysluplnosti ľudského konania*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. S. 54–55.

³⁸⁰ MACINTYRE, Alasdair C. *After virtue: a study in moral theory*. Third edition. Notre Dame: University of Notre Dame Press. ix, 252 stran. Paperduck. S. 36, s. 111. Srov.: ibidem, s. 186.

³⁸¹ PELCOVÁ, Naděžda. 2010. *Vzorci lidství: filosofické základy pedagogické antropologie*. Vyd. 2., přeprac. a rozš., V Portálu 1. Praha: Portál. S. 72.

³⁸² Ibidem, s. 65.

³⁸³ Ibidem, s. 65.

Fenomén pravdy při střetu se skutečnou mocí musí, podle Arendtové, utrpět porážku. Nicméně má v sobě ukrytou vnitřní sílu zvláštního druhu. Ti, kteří jsou u moci se mohou snažit sebevíc, nedokážou však vymyslet nebo objevit náhražku skutečné pravdy. Přesvědčování a násilí mohou sice pravdu zničit, avšak nemohou ji nahradit.³⁸⁴

Krise výchovy je z pohledu Arendtové odpovědí, a naším úkolem je umět se obrátit k otázkám. Tedy umět odpovědět přímými soudy (die Urteile). Pokud budeme odpovídat hotovými soudy (die Vor-Urteile), pak krize přeroste v katastrofu, s odkazem na fakt, že svým jednáním a rezignací na běh času prohlubujeme ohrožení odcizení světu.³⁸⁵ Dále konstatovala, že výchova už není péčí o duši. Cílem výchovy je výchova řízeného poslušného, dobrého, poddaného člověka, kde cílem je on sám. V moderní a postmoderní době došlo k rozporu mezi výchovou k povolání a výchovou k lidství. Zpochybněním paradigmat proměnou světa a lidských hodnot se změnil cíl výchovy. Ten už nespočívá k převzetí tradice a v jejím dalším pokračování, ale jde o dosažení společenského pokroku a individuálního úspěchu.

Vychovatel, pedagog, zprostředkovává vychovávanému vzhled do podstat věcí a jevů, co je pravda, co je lež. Předkládá způsoby obrany, jak se umět vymezit vůči lži a manipulaci s pravdivostí.

Významnou úlohu a povinnost v demokratickém zřízení mají instituce a školy, jako ochránci pravdy, lidských práv a povinností.

Lidstvo prostřednictvím krize je voláno k otevřenosti, aby vyšlo ven. Každá krize nám ukazuje nové možnosti a nové cesty v hledání řešení. I když jsme v krizi pod vlivem strachu, obav z nebezpečí, máme tendenci se uzavřít, zbavit se smyslu, je nutné hledat cestu k otevřenosti. Potřebujeme doprovázení, abychom se v krizi neztratili. Prostřednictvím filosofie výchovy a vzdělávání se učíme, jak procházet a jednat v krizi.

Arendtová proměnu hodnot a významu práce demonstrovala v kritické reflexi Marxova učení pojetí práce, které redukuje jednání na výrobu (vznik kultu pracujících a práce, což byla podstata komunismu). Marx zaměnil práci (dělba práce) za zhotovování. *Animal*

³⁸⁴ Ibidem, s. 265.

³⁸⁵ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knihovna politického myšlení; svazek 8. S. 198.

laborans začal odpovídat pojmu *homo faber* (obrazem člověka jako tvůrce)³⁸⁶. Marx se ztotožnil s násilím, „*či spíše vlastnictví prostředků násilí*, se stalo základní součástí všech forem vlád.

Lidstvo v období krize hledá východiska, jak se vypořádat s krizovou situací. V době covidové pandemie, si někteří začali uvědomovat, že pochopení filosofie Jana Patočky o třech životních pohybech člověka může být vodítkem, jak je možné žít a změnit způsob svého bytí v období krize. Pohyb akceptace – zakotvení, pohyb obrany a práce³⁸⁷ (*dítě se na ni připravuje*, příprava je už prací, která má rys nedobrovolnosti)³⁸⁸ a pohyb pravdy.³⁸⁹ Ve třetím životním pohybu pravdy (svobody), jako pohybu průlomu, zdůrazňuje vlastní vztah k zjevování. Máme tím na mysli fakt, že mnozí žili život v rámci dvou shora citovaných životních pohybů. Chyběla znalost a uvědomění si třetího životního pohybu pravdy.

V komparaci jsme v předložené práci odkázali na tři základní lidské činnosti Arendtové: *práci, zhotovování a jednání*. Podmínkou existence člověka je práce. *Zhotovování produkuje umělý svět věcí*. Lidstvo je odkázané na objektivitu a předmětnost. Život člověka je v tomto světě domovem, v přírodě se stává bezdomovcem. Jednání je činností, které probíhá v rámci interakce mezi lidmi, kde absentují věci a materiál. Jednání může vzniknout jen v prostředí plurality. „*Podmíněnost pluralitou má za následek, že mezi lidmi může a existuje něco, co nazýváme politikou*“. Člověk jako tvor společenský tak prodlévá mezi lidmi. A dále jsme odkázali na termín *homo faber*, na technicistního člověka, který *trvá na produktivitě života, na lidské vůli a na vůli k moci*.³⁹⁰

Anna Hogenová konstatuje, že smyslem života v celku je péče o duši. Ztráta světa a věcí, kdy máme prostor a předměty, vede k tomu, že mezi nás a sebe, mezi nás a svět vsunujeme vůli k moci. Věci a svět nenecháváme promlouvat jejich řečí. Svoji vůli založenou zákony vnucujeme všemu silou. Předměty se mění v čase. Původní logos se vytrácí (viz čtveřina:

³⁸⁶ Pozn. *Animal laborans* žije ve světě, kde si klade otázku: Jak? *Homo faber* si klade otázku: Proč?

³⁸⁷ ARENDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. S. 15–16.

³⁸⁸ PATOČKA, Jan, 2007. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. 3., opr. vyd. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. S. 31.

³⁸⁹ Ibidem, s. 30.

³⁹⁰ ARENDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOUŠ, přeložil Tomáš SUCHOMEL. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. S. 113, s. 117.

lidé, bohové, svět, Země).³⁹¹ Usebrání se, znamená projít napětím chóra, kde se rodí počátky vždy poprvé a naposled – místo z vnějšku. Chóra je místo, kde se vychází z nicoty. Pozadí chórismos nás přivede k bytí, osvobodí nás od všech pout k okolnímu světu jsoucen a vztahů mezi nimi. Otevírá se spára *die Fuge* – tam je naše místo ve smyslu chóra. Myšlení, kde se uplatňuje užitečnost, je filosofie světonázorem, tedy poloviční vědou a filosofií. Technické myšlení je postaveno na ontologii, kde je podstata bytí v materii jsoucen v celku a ve vůli k moci, což je znakem výkonové společnosti (dochází v ní k přemocňování). Aletheia se proměnila v certitudo. Každý závodí s každým, dochází k nepochopení celku bez marga. *Das Gestell* (předobjednávání životů lidí skrze systémy a struktury) je celek všech jsoucen v systému. Všechna jsoucná jsou nahraditelná, včetně člověka. Podsunutí zařizuje *die Machenschaft* (technické zařizování toho, jak mají lidé žít). Obě mají vypočítanou budoucnost, která vede k průměrnosti.³⁹² Ve filosofii výchovy jde o vytvoření porozumění a sebezporozumění. Ten, kdo pokládá otázky, je zaujat, ví, co je řeč. Ve výchově má docházet k umění si položit otázku, co je podstatou bytí (ontologický problém).³⁹³

³⁹¹ HOGENOVÁ, Anna. 2014. *Ontologie a onticita*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta. S. 40, s. 171.

³⁹² HOGENOVÁ, Anna. 2016. *K fenoménu "die Machenschaft"*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. S. 32, s. 47, s. 124.

³⁹³ PELCOVÁ, Naděžda. 2000. *Filozofická a pedagogická antropologie*. Praha: Karolinum. S. 194.

Seznam použitých informačních zdrojů

Primární literatura

ARENDDT, Hannah. 2006. *Between Past and Future (Penguin Classics)*. New York: Penguin Classics; Annotated Edition. ISBN 978-0143104810.

ARENDDT, Hannah. 1985. *Das Urteilen: Texte zu Kants Politischer Philosophie – Dritter Teil zu 'Vom Leben des Geistes'*. München; Zürich: Piper. S. 96. ISBN 3-492-2824-1.

ARENDDT, Hannah. FISCHER-DEFOY, Christine. 2007. *Hannah Arendt, das private Adressbuch: 1951-1975*. Leipzig: Koehler & Amelang. ISBN 978-3-7338-0357-5.

ARENDDT, Hannah. (2003). *Denktagebuch 1950–1973*. (U. Ludz & I. Nordmann, Hrsg.). München–Zürich: Piper. ISBN 978-3-492-04429-5.

ARENDDT, Hannah, 1994. *Krise kultury: (Čtyři cvičení v politickém myšlení)*. Váhy (Mladá fronta). Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0424-4.

ARENDDT, Hannah. 1992. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press, ISBN 0-226-02595-0.

ARENDDT, Hannah. 2018. *Der Liebesbegriff bei Augustin: Versuch einer philosophischen Interpretation*. Band 688. Hamburg: Felix Meiner Verlag. ISBN 978-3-7873-2990-8.

ARENDDT, Hannah. 1994. *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*. New York: Penguin Books. ISBN 0 14 01.8765-0.

ARENDDT, Hannah. 2019. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Přeložil Martin PALOÚŠ. Knihovna politického myšlení. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-367-4.

ARENDDT, Hannah. 1994. *Essays in understanding*. New York; San Diego; London: Harcourt Brace. ISBN 0-1517-2817-8.

ARENDDT, Hannah. 1985. *Hannah Arendt, Karl Jaspers: Briefwechsel 1926–1969*. München [u.a.]: Piper. ISBN 3492028845.

ARENDDT, Hannah. HEIDEGGER, Martin, 2013. *Briefe 1925-1975*. 4. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. ISBN 978-3-465-04196-2.

ARENDDT, Hannah; FEST, Joachim a LUDZ, Ursula. 2011. *Eichmann war von empörender Dummheit: Gespräche und Briefe*. München [u.a.]: Piper. ISBN 978-3-492-30411-5.

ARENDDT, Hannah. 1995. *Men in dark times*. New York: A Harvest Book/Harcourt Brace: Mariner Books ix. ISBN 978-05-4431-081-0.

ARENDDT, Hannah. 2019. *Mezi minulostí a budoucností: osm cvičení v politickém myšlení*. Překlad Martin Palouš a Tomáš Suchomel. Vydání druhé, opravené, v nakladatelství OIKOYMENH první. Praha: OIKOYMENH, 2019. 299 stran. Knihovna politického myšlení; svazek 8. ISBN 978-80-7298-368-1.

ARENDDT, Hannah. 2013. *Původ totalitarismu I-III*. 2. vyd. Přeložil Jana FRAŇKOVÁ. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-483-1.

ARENDDT, Hannah. 2005. *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken books. ISBN 978-08-0521-162-7.

ARENDDT, Hannah. 1970. *The human condition*. Chicago: Univ. Press. ISBN 0-226-02593-4.

ARENDDT, Hannah. 1979. *Vom Leben des Geistes. Band 2. Das Wollen*. München: Piper. ISBN 3-492-02486-6.

ARENDDT, Hannah. 2009. *Vita activa, neboli, O činném životě*. Překlad Václav Němec. 2., opr. vyd. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti; sv. 57. ISBN 978-80-7298-413-8.

ARENDDT, Hannah. 2001. *Život ducha*. Vyd. 1. Přeložil Jan LUSK. Praha: Aurora. ISBN 80-7299-041-1.

ARENDDT, Hannah. 2020. *Život ducha*. V tomto překladu první vydání. Přeložil Petr REZEK. Knihovna novověké tradice a současnosti. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-168-7.

ARENDDT, Hannah. Karl JASPERS, Lotte KÖHLER a Hans SANER, c1985. *Hannah Arendt, Karl Jaspers: Briefwechsel 1926–1969*. 1985. München: Piper, Brief Nr. 11, Hannah Arendt an Karl Jaspers, 9. VIII. 1929. ISBN 3492028845

ARENDDT, Hannah a LUDZ, Ursula, 2003. *Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlaß*. 8. Auflage. München; Zürich: Piper. S. 200. ISBN 978-3-492-23770-3.

Sekundární literatura

ADAMEC, Jiří. TÁBORSKÝ, Michal. 2017. *Čas Heideggerova bytí: (1889-1976): přehled "souborného vydání"*. Brno: Adamec Jiří – Filosofický seminář – katedra teorie. ISBN 978-80-87234-66-2.

ARISTOTELÉS, 2003. *Metafyzika*. 2. vyd. Přeložil Antonín KRÍŽ. [Praha?]: Rezek. ISBN 80-86027-19-8.

BEDNÁŘ, Miloslav. 2018. *Pohyb a řád: pokus o fenomenologickou ontologii*. Vydání první. Praha: Togga, spol. s r.o. 336 stran. ISBN 978-80-7476-127-0.

BENHABIB, Seyla. 1996. *The reluctant modernism of Hannah Arendt*. Thousand Oaks; London; New Dehli: Sage Publications. ISBN 0-8039-3816-0.

BERNSTEIN, Richard J. 2022. *Proč dnes číst Hannah Arendtovou*. Vydání první. Přeložil David SANETRŇÍK. Praha: Herrmann. ISBN 978-80-87054-71-0.

BERTHEAU, Anne. 2016. »Das Mädchen aus der Fremde«: Hannah Arendt und die Dichtung. Bielefeld: transcript. S. 31. ISBN 978-3-8376-3268-2.

ČECHVALA, Ondrej, 2014. *Banalita zla ako ohrozenie zmysluplnosti ľudského konania*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. ISBN 978-83-7490-765-1.

DOSTOJEVSKIJ, Fedor Michajlovič. 1965. *Bratři Karamazovi: román o 4 dilech s epilogem*. 7. vyd., (v SNKLU 1. vyd.). Praha: SNKLU. 2 sv. Spisy / Fjodor Michajlovič Dostojevskij; sv. 10, 11. Knihovna klasiků.

GADAMER, Hans-Georg. 1993. *Gesammelte Werke. Hermeneutik II: Wahrheit und Methode: Ergänzungen, Register*. Band 2. Tübingen: Mohr (Paul Siebeck). ISBN 978-3-16-146043-2.

GADAMER, Hans-Georg. 2019. *Problém dějinného vědomí*. Druhé, opravené vydání. Přeložil Jiří NĚMEC, přeložil Jan SOKOL. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-359-9.

HADJADJ, Fabrice. 2019. *Když je všechno na cestě ke zkáze: úvahy o konci a cíli kultury a modernity*. Přeložil Pavla DOLEŽALOVÁ. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. ISBN 978-80-7325-474-2.

HANTEL-QUITMANN, Wolfgang. 2005. *Liebesaffären: zur Psychologie leidenschaftlicher Beziehungen*. Gießen: Psychosozial-Verl. 978-3-89806-394-4.

HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena. 2010. *Velký psychologický slovník*. Vyd. 4., V Portálu 1. Ilustroval Karel NEPRAŠ. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-686-5.

HECKER, HÉLA. 2021. *Berührbarkeit als conditio humana: Emotionale Phänomene in Hannah Arendts politischem Denken*. Band 24. Bielefeld: Transcript Verlag. ISBN 978-3-8376-5720-3.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Fenomenologie ducha*. Překlad Jan Patočka. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960. 521 stran. Filosofická knihovna.

HEIDEGGER, Martin, Karl JASPERS a Walter BIEMEL. 1990. *Briefwechsel 1920-1963*. Frankfurt am Main: Klostermann, ISBN 10: 3465022181.

HEIDEGGER, Martin, 2021. *Konec filosofie a úkol myšlení: německo-česky*. Třetí, opravené vydání. Přeložil Ivan CHVATÍK. Praha: OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti. ISBN 978-80-7298-339-1.

HEIDEGGER, Martin, 1967. *Sein und Zeit*. 11. Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

HELUS, Zdeněk; BRAVENÁ, Noemi a FRANCOVÁ, Marta, 2012. *Perspektivy učitelství*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7290-596-6.

HEUER, Wolfgang. HEITER Bernd. ROSENMÜLLER Stefanie, *Arendt-Handbuch: Leben, Werk, Wirkung*, 2022. Stuttgart: Metzler, ISBN 978-3-476-05836-2.

HEUER, Wolfgang. LÜHE, Irmela von der. 2007. *Dichterisch denken. Hannah Arendt und die Künste*. Göttingen: Wallstein Verlag. ISBN 978-3-8353-0131-3.

HEŘMANOVÁ, Jana. 2012. *Etika v ošetrovatelské praxi*. Praha: Grada. Sestra (Grada). ISBN 978-80-247-3469-9.

HLAVINKA, Pavel. 2021. *Dějiny filosofie*. 2., rozšířené vydání. Praha: Stanislav Juhaňák – Triton. ISBN 978-80-7684-013-3.

HOGENOVÁ, Anna. 2021. *Filosofie a dějiny*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7603-284-2.

HOGENOVÁ, Anna, 2016. *K fenoménu "die Machenschaft"*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7290-882-0.

HOGENOVÁ, Anna. 2019. *Ontologická nouze a dnešek*. [Praha]: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7603-013-8.

HOGENOVÁ, Anna. 2014. *Ontologie a onticita*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7290-797-7.

HOGENOVÁ, Anna. 2017. *Současnost, dějiny, fenomenologie*. Pontes pragenses. [Chomutov]: Husitská teologická fakulta Univerzity Karlovy, vydáno v nakladatelství L. Marek. ISBN 978-80-87127-88-9.

JORDAN, Stefan. BURKHARD, Mojsisch. 2009. *Philosophenlexikon*. Stuttgart: Reclam Philipp Jun. ISBN 978-315-010691-4.

KÁBRT, Jan. *Latinsko-český slovník*. 4. vyd. Praha: SPN, 1996. ISBN 80-04-26657-6.

KANT, Immanuel, KUNEŠ, Jan a SOBOTKA, Milan (ed.), 2020. *Kritika čistého rozumu*. Druhé, opravené vydání. Přeložil Jaromír LOUŽIL. Knihovna novověké tradice a současnosti. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-301-8.

KANT, Immanuel. 1983. *Was heißt: sich im Denken orientieren?* (1786) in: *Werke in zehn Bänden*, Bd. 5, *Schriften zur Metaphysik und Logik*, hg. v. Wilhelm Weischedel, Darmstadt. ISBN 3534050940.

KOMENSKÝ, Jan Amos. 1989. *O sobě*. 2., nezm. vyd. Praha: Odeon. S. 294. ISBN 80-207-0016-1.

KOUKOLÍK, František. 2013. *Já: o mozku, vědomí a sebeuvědomování*. Vyd. 2., přeprac. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2249-1.

KURAS, Benjamin. 2006. *Jak přežít padouchy*. Praha: Eminent. ISBN 80-7281-240-8.

LEVINAS, Emmanuel a Miroslav PETŘÍČEK. 2009. *Etika a nekonečno*. 2. vyd. Přeložil Věra DVORÁKOVÁ, přeložil Miloš REJCHRT. Praha: OIKOYMENH. Oikúmené (OIKOYMENH). ISBN 978-80-7298-394-0.

LIESSMANN, Konrad Paul a ZENATY, Gerhard. 1994. *O myšlení: úvod do filosofie*. Olomouc: Votobia. ISBN 80-85619-94-6.

MACINTYRE, Alasdair C. *After virtue: a study in moral theory*. Third published. Notre Dame: University of Notre Dame Press. ix, 286 stran. Paperduck. ISBN 978-0-268-03504-4.

MENDL, Hans. © 2019. *Taschenlexikon Religionsdidaktik*. München: Kösel. ISBN 978-3-466-37246-1.

NAKONEČNÝ, Milan. 2013. *Lexikon psychologie*. 2., podstatně rozš. vyd. Praha: Vodnář. ISBN 978-80-7439-056-2.

NIDA-RÜMELIN, Julian. 2001. *Slovník současných filosofů*. Praha: Garamond. ISBN 80-86379-29-9.

NIXON, Jon. 2020. *Hannah Arendt. The Promise of Education*. Cham, Switzerland: Springer. ISBN 978-3-030-37572-0.

NOVOTNÝ, František, 2013. *O Platonovi. Díl druhý. Dílo*. Vyd. 2. Simo – draci moudrosti. Praha: Nová Akropolis. ISBN 978-80-86038-68-1.

- NOVOTNÝ, František, 2014. *O Platonovi*. Díl třetí. Filosofie Vyd. 2. Simo – draci moudrosti. Praha: Nová Akropolis. ISBN 978-80-86038-72-8
- OLŠOVSKÝ, Jiří. 2005. *Slovník filosofických pojmů současnosti*. Vyd. 2., rozš. Praha: Academia. ISBN 80-200-1266-4.
- PALOUŠ, Radim. 2008. *Heretická škola: o filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-302-5.
- PALOUŠ, Radim a SVOBODOVÁ, Zuzana, 2011. *Homo educandus: filosofické základy teorie výchovy*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1901-9.
- PALOUŠ, Radim. 1991. *K filozofii výchovy: (východiska fundamentální agogiky)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN 80-04-25390-3.
- PANCZOVÁ, Helena. 2012. *Grécko-slovenský slovník: od Homéra po křesťanských autorov*. Bratislava: Lingea. ISBN 978-80-8145-021-1.
- PAPADOPULOS, Lysimachos; KOPECKÁ, Lydie a PILICIDU ZERVA, Georgia, 2014. *Novořecko-český, česko-novořecký praktický slovník*. Vyd. 2., nezměn. Voznice: Leda. ISBN 978-80-7335-371-1.
- PATOČKA, Jan. 2007. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. 3., opr. vyd. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-275-2.
- PATOČKA, Jan, CHVATÍK, Ivan a KOUBA, Pavel (ed.). 1996-. *Péče o duši: soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách*. Druhé, nezměněné vydání. Svazek 1. Oikúmené (OIKOYMENH). Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-612-5.
- PATOČKA, Jan; KOUBA, Pavel a CHVATÍK, Ivan. 1999. *Péče o duši II*. Praha: Oikoymenh. ISBN 80-86005-91-7.
- PELCOVÁ, Naděžda. 2000. *Filozofická a pedagogická antropologie*. Praha: Karolinum. ISBN 80-246-0076-5.
- PELCOVÁ, Naděžda. 2010. *Vzorce lidství: filosofické základy pedagogické antropologie*. Vyd. 2., přeprac. a rozš., V Portálu 1. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-756-5.
- PELCOVÁ, Naděžda. SEMRÁDOVÁ, Ilona. 2014. *Fenomén výchovy a etika učitelského povolání*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2636-9.
- PEŠKOVÁ, Jaroslava. 1998. *Role vědomí v dějinách a jiné eseje*. Knižnice Dějin a současnosti. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-217-0.

Pojem krize v dnešním myšlení. 1992. Překlad Jiří Pechar. Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd, 149 s. ISBN 80-7007-034-X.

PRŮCHA, Jan (ed.). 2009. *Pedagogická encyklopedie.* Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-546-2.

QUITT, Zdeněk a KUCHARSKÝ, Pavel. *Česko-latinský slovník = Lexicon bohemo-latinum: příloha.* 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1993. Střední slovníky jednostranné. ISBN 80-04-26466-2.

RITTER, Joachim a GRÜNDNER, Karlfried. 1971. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig Neubearb. Ausg. des "Wörterbuchs der philosophischen Begriffe" von Rudolf Eisler.* Band 1: A-C. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. ISBN 353404312X

RITTER, Joachim. GRÜNDNER, Karlfried. 1972. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig Neubearb. Ausg. des "Wörterbuchs der philosophischen Begriffe" von Rudolf Eisler.* Band 2: D-F. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. ISBN 353404312X.

RITTER, Joachim a GRÜNDNER, Karlfried. 1976. *Historisches Wörterbuch der Philosophie.* Band 4: I-K. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. ISBN 353404312X.

SALZBERGER, Florian, [2016]. *"Kein Mensch hat das Recht zu gehorchen": Hannah Arendts Philosophie des Umgangs im Anschluss an die Narrativitätskonzeption ihres Spätwerkes.* Originalausgabe. Freiburg; München: Verlag Karl Alber. ISBN 978-3-495-48788-4.

Sborník příspěvků z konference ERIS 21: aktuální problémy distanční výuky, 2021. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-834-0.

SCHULZE-WESSEL, Julia. 2013. *Ambivalenzen der Ordnung. Der Staat im Denken Hannah Arendts.* Wiesbaden: Springer VS. ISBN 978-3-531-19828-6.

SCHULZE WESSEL, Julia. *Über Autorität.* In: VOLRLÄNDER, Hans, 2006. *Die Deutungsmacht der Verfassungsgerichtsbarkeit.* Wiesbaden: VS Verl. für Sozialwissenschaften. ISBN 978-3-531-90350-7.

SONTHEIMER, Kurt, 2005. *Hannah Arendt. Der Weg einer großen Denkerin.* München: Zürich: Piper. ISBN 978-3-492-04382-3.

STARK, Stanislav. 2006. *Filosofie výchovy jako filosofie lidské aktivity a dialogu: se zaměřením na učení Hanse-Georga Gadamera a Otto Friedricha Bollnowa.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 80-7380-012-8.

STROUHAL, Martin. 2013. *Teorie výchovy: k vybraným problémům a perspektivám jedné pedagogické disciplíny*. Pedagogika (Grada). Praha: Grada. ISBN 978-80-247-4212-0.

SVOBODOVÁ, Zuzana a BLAŠČÍKOVÁ, Andrea. 2021. *Mezi filosofií a teologií výchovy: dialog k odkazu Radima Palouše*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-4902-3.

VOWINCKEL, Annette, 2015. *Hannah Arendt*. Ditzingen: Philipp Reclam jun. GmbH & Co. KG, Stuttgart. ISBN 978-3-15-019354-9.

VYMĚTAL, Jan. *Úvod do psychoterapie*. 3., aktualiz. a dopl. vyd. Praha: Grada, 2010. 287 s. Psyché. ISBN 978-80-247-2667-0.

YOUNG-BRUEHL, Elisabeth, 2004-. *Hannah Arendtová: z lásky k svetu. 1. diel*. Vyd. 1. Životy a idey. Bratislava: Agora. ISBN 80-968686-6-7.

Internetové zdroje

BEDNÁŘ, Miloslav. *To prokliané slovo krize! Přitom z hlediska filozofie jiný stav vlastně ani neexistuje* [online]. iDNES.CZ © 1999–2021 MAFRA, a. s., a dodavatelé Profimedia, Reuters, ČTK, AP. Praha: 7. února 2009 9:07. [cit. 27. 2. 2021]. Dostupné z: <https://www.idnes.cz/zpravy/archiv/to-proklianane-slovo-krize-pritom-z-hlediska-filozofie-jiny-stav-vlastne-ani-neexistuje.A090206_173125_kavarna_bos>.

GAUS, Günter. „*Gespräch mit Hannah Arendt*“ aus der Reihe Zur Person (1964) 28.10.1964 [online]., veröffentlicht in: German History Intersections, [cit. 28.11.2023]. Berlin: Rundfunk Berlin-Brandenburg. Dostupné z: <<https://germanhistory-intersections.org/de/wissen-und-bildung/ghis:document-105>>.

Green0meter. *Green0meter – Výpočet uhlíkové stopy dle ISO* [online]. Green0meter. Praha. [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://www.green0meter.com/cs?gad_source=1&gclid=CjwKCAjwgdayBhBQEiwAXhMxtv9DQwG12zhj_4gGOu_B5y0UILUQQpCCSfNH4JIBADJKnyQ9xvH0wBoCbYEQAvD_BwE>.

JŮVA, Vladimír, 1997. *Stručné dějiny pedagogiky*. [online] 4. rozš. vyd. Brno: Paido. [cit. 27. 7. 2023]. S. 73–74. Dostupné z: <<https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/121432.pdf>>.

KAŠPARŮ, Jaroslav Maximilán. *Jak se změnilы hodnoty života* 9. srpen 2017 [online]. Farnost Halenkovice. Halenkovice: 7. února 2009 9:07. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.farnosthalenkovice.eu/jak-se-zmenily-hodnoty-zivota>>.

KAŠPARŮ, Jaroslav Maximilán. *Krise životních hodnot*. 31.5.2017 [online]. TELEPACE s.r.o. Ostrava–Moravská Ostrava: 31.5.2017. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.tvnoe.cz/porad/18748-do-varu-s-maxem-kasparu-krize-zivotnich-hodnot>>.

KÖPCKE, von Monika. *Vor 100 Jahren gründete sich „Die Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft* [online]. 30.10.2020. Deutschlandfunk.de. [cit. 27. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufer-vor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

LÜTKEHAUS, Ludger. *Briefe 1925–1975 und andere Zeugnisse* [online]. 19.12.1998. Deutschlandfunk.de. Aktualizováno 23.07.2023. [cit. 27. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://www.deutschlandfunk.de/dfg-vorlaeufer-vor-100-jahren-gruendete-sich-die-100.html>>.

NIETZSCHE, Friedrich, 1913. *Soumrak model, čili, Kterak se filosofuje kladivem* [online]. eknizky.sk [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://eknizky.sk/wp-content/uploads/2020/05/Soumrak-model-cili-Kterak-se-filosofuje-kladivem-www.eknizky.sk_.pdf>.

PATOČKA, Jan. *Co můžeme očekávat od Charty 77?* [online]. In: *Jan Patočka – repository*. © AJP FLÚ AV ČR 2016. Součást projektu Strategie AV21. Praha: 2016. [cit. 13. 5. 2024]. Dostupné z: <<https://archiv.janpatocka.cz/items/show/847>>.

SALZBERGER, Florian, 2015. *Denken in Geschichten als Umgang mit sich selbst. Zu Hannah Arendts Konzeption des menschlichen Selbst*. Leiden, The Netherlands: Brill. IN: GOEDERT, Georges. SCHIERBEL, Martina. 2015. *Perspektiven der Philosophie. Neues Jahrbuch 2015*. [online]. Band 41–2015. Leiden: Brill. ISBN 9789004307032 [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004307032/B9789004307032_007.xml>.

SOSNOWSKA, Paulina. *Die Bedeutung der Bildung: Im Gespräch mit Martin Heidegger und Hannah Arendt. Ein Vortrag gehalten am 18.06.2018 an der Universität Augsburg* [online]. Argument Biannual Philosophical Journal. Vol 9 (2/2019), pp. 331-345, e-ISSN 2084-1043. p-ISSN 2083-6635, Published online: 16.03.2020. [cit. 10. 5. 2024]. Dostupné z: <<https://academic-journals.eu/pl/download?path=%2Fuploads%2FZm9sZGVycHVibWVkaWEzNg%3D%3D%2Fdocuments%2Farg-9-2-10.pdf>>.

Think Easy. *Co je IoT a jak funguje v praxi (příklady)* [online]. Think Easy s.r.o. Praha. [cit. 26. 5. 2023]. Dostupné z: <<https://thinkeasy.cz/co-je-iot-a-jak-funguje-v-praxi-priklady/>>.

Universität Stuttgart. *Ausbürgerung* [online]. Stuttgart: 2021/22 [cit. 12. 5. 2024]. Dostupné z: <<https://www.hi.uni-stuttgart.de/gnt/exil/Glossar/Ausbuergerung.html>>.

VOLK, Christian. *Eine Politik der Lüge kann in den USA nicht verfangen – das glaubte Hannah Arendt. Heute sind wir weniger sicher* [online]. Zürich: Neue Zürcher Zeitung AG. 10.11.2019, 05.30 Uhr. [cit. 27. 2. 2024]. Dostupné z: <<https://www.nzz.ch/feuilleton/hannah-arendts-begriff-der-weltlosigkeit-erhell-t-die-gegenwart-ld.151698>>.

VATICAN NEWS. *Papežské poselství do Rimini: Žádné úsilí, žádná revoluce nemůže uspokojit lidské srdce* [online]. 21. srpna 2018, 15:31. Rimini 20.8.2018. [cit. 27. 4. 2023]. Dostupné z: <<https://www.vaticannews.va/cs/cirkev/news/2018-08/papezske-poselstvi-do-rimini-zadne-usili-zadna-revoluce-nemuze.html>>.